

Jouko Vahtola

Hämäläiset – kveenit – bjarmit

Hämäläiset, Peräpohjan varhaiset suomalaiset

Rautakauden kuluessa Häme ja hämäläiset kasvoivat uuden rauta- ja kalmistokulttuurin väestön vahvistamina mantereisen Suomen vahvimaksi, tiheimmin asutuksi sekä asuinalueeltaan laajimmaksi heimoalueeksi ja heimoksi. Karjalaiset tulivat hämäläisten naapureina kuvioihin huomattavan myöhään, osin hämäläisistä juurista. Varsinaissuomalaisen heimon intressit olivat pääosin eteläisiä ja läntisiä merellisiä intressejä. Heitä muutti keskiajan lopulla myös Pohjanmaan rannikoille.

Kantasuomalaisista kehittyneitä saamelaisia, joita hämäläiset nimittivät *lappalaisiksi*, asusti hämäläisten välittömässä naapuruudessa Sisä-Suomessa, Saimaan alueella ja Pohjois-Savossa 1500-luvulle saakka. Sukunimi *Lappalainen* oli erittäin yleinen savolaisilla jo vanhimmissa veroluetteloissa 1500-luvulla, ja erityisesti *Lappalaisia* asusti Pohjois-Savossa. Kerrallisista lappalaisista jäivät kertomaan kymmenlukuiset *Lappi-*, *Lapin-*alkuiset paikannimet ja muut lappalaisperäiset paikannimet. Niinpä Päijänteen ja Saimaan alueella on toistakymmentä *Kukas-*, *Kukkas-*, *Kukka-*alkuista järvennimeä huomiota herättävän pitkien ja kapeiden vesien niminä. Nimiin sisältyy alun perin lapin sana *kuhkes* 'pitkä'. Kyseiset nimet ovat suomeksi "käännettyinä" siis 'Pitkäjärviä'. Toinen vastaava *Kukas-*, *Kuukas-*järvien tihentymä on Keski-Lapissa.

Suotuisat turkiskaupan suhdanteet mutta myös karjalainen paine idästä hämäläisten eräsijoja vastaan Savon alueella saivat hämäläiset tiivistämään eränkäyntiään ja lapinkauppaa yhä kauempana pohjoisen suunnalla. Myös kirkon kasvavat henkiset ja aineelliset rasitukset saattoivat saada hämäläiset etsimään vanhaa pakanallista rauhaa pohjoisista erämaista. Joka tapauksessa pohjoisen suuriin jokilaaksoihin Tornion- ja Kemijokilaaksoon, siellä ensin sisämaahan Ylitornion ja Rovaniemen alueille, syntyi ehkä jo 1000-luvulla mutta viimeistään 1100–1200-luvulla talonpoikaista asutusta. Kysymys oli jo etupäässä kristillisen ruumishautauksen omaksuneista tuloista, ilmeisimmin hämäläisistä, koskapa merkittäviä kalmistoja ei näytä syntyneen.

Viime vuosikymmeninä tosin on lähinnä Perämeren rannikolta tai sen tuntumasta löydetty muutamia myöhäisrautakautisia, rautakauden ja keskiajan rajamailta peräisin olevia hautauksia ja asuinpaikkoja. Oulun yliopiston arkeologit ovat tutkineet niitä mm. Iin Illinsaaresta, Utajärven Viinivaarasta, Siikajoen Rutelosta ja Suomussalmen Kiantajärven pitkässä lahdessa olevasta Heinisaaresta. Sen kohdalla mantereella olevalta Märännönkankaalta löydettiin keväällä 2015 myöhäisrautakautinen vuoteen

1090 ajoitettu naisen hauta erittäin runsaan esineistön kera. Paitsi kirveitä, puukkoja ja koruja mukana oli tulusrautoja ja -piitä sekä padansanka. Esineistö viittaa eränkävijäin leiriytymiseen ja naisen askareisiin. Pitkin Kiantajärveä on rautakautisia löytöpaikkoja (mm. Mikonsärkkä ja Kalmosärkkä) ja esinelöytöjä. Useilta vesireiteiltä oli Kiantajärven ja Emäjoen vesistöistä mahdollisuus päästä Vienan vesille. Arkeologisten löytöjen runsaus on epäilemättä muistoa kulusta tarunomaisille bjarmien maille ja vesille.

Muutamien haulalöytöjen ohella Pohjois-Suomesta on ajalta noin 1000–1200 lukuisia aarrelöytöjä, kätkettyjä hopea-aarteita ja kymmeniä irtolöytöjä, aseita ja koruja. Hautojen yhteyteen ei voi ajatella kiinteää pysyvää asutusta, ehkä Iin Illinsaaren ajalle noin 1100–1300 ajoittuvaa kalmistoa lukuun ottamatta. Seurakunta ja kirkko syntyivät Iijokisuulle vuoden 1350 tienoilla – asiakirjojen valossa viimeistään vuonna 1374. Silloin jokisuulla täytyi olla jo usean kymmenen talon asutus. Kemijokisuulle seurakunta ja kirkko perustettiin varman lähdetiedon mukaan viimeistään 1320-luvulla. Vanhimman Valmarinniemen puukirkon kirkkomaan kaivauksissa löydettiin kristillisten ruumishautojen joukosta kalmistosta erikoisia polttohautoja, nk. luukasahautoja. Kyse lienee vielä pakanallisista hautauksista, joiden luut siirrettiin uuden uskon myötä kirkkomaahan. Näyttää siltä, että Kemijoen vanhin hämäläinen asutus syntyi yliseen jokivarteen niityistä runsaalle Ounasjoen – Kemijoen risteymän alueelle Saarenkylään. On mahdollista, että vanha usko säilyi siellä pisimpään ja polttohaudatut luut laskettiin kristinuskon myötä kristilliseen kirkkotarhaan. Luut on ajoitettu kahteen jaksoon, vuosiin 1030–1160 ja 1210–1310. Tältä pohjalta voi päätellä, että asutusta on Kemijoelle syntynyt jo 1000-luvulta lähtien Tornionjoen tapaan. Ounasjokivarressa on vanha *Tapion* kylä ja talo; se on yhdistettävä lukuisiin hämäläisiin vanhoihin asiakirjanimiin *Tapioista*.

Tapaa haudata pakanallisesti polttohaudattuja myöhempään kristilliseen hautausmaahan, siis luukasahautoja, tunnetaan myös Sääksmäen Toppolanmäeltä, Hollolan Kirkkailanmäeltä, Mikkelin Visulahdesta, Mikkelin Tuukkalasta ja Käkisalmen Suotniemeltä. Kyse on hämäläisten vaikuttamilta paikoilta ja haudoista.

Pohjois-Suomen vanhimman ympärivuotisen, nykyaikaan jatkuneen talonpoikaisen asutuksen synty näyttää uusimpienkin tietojen valossa asettuvan myöhäisrautakauden ja varhaiskristillisen ajan rajamaille vuosien 1000–1300 haarukkaan. Asutuksen kiinteät sijat syntyivät suuriin jokilaaksoihin, Tornionjoki-, Kemijoki- ja Iijokilaaksoon. Kyseiseltä ajalta on runsaasti arkeologisia muistoja, lähinnä irtolöytöjä ympäri Pohjois-Suomen Vienaa myöten. Ne kertovat eränkävijästä ja tilapäisestä asumisesta, kauppamatkoista ja ehkä sotaisista yhteenotoista eräsijojen omistamisesta.

1300-luvun alusta lähtien alkavat myös niukat kirjalliset jäänteet mainita yhtä ja toista mainittujen jokilaaksojen kylistä ja talonpojista. Ennen muuta jo edellä kerrotut tiedot 1300-luvun alusta Tornion, Kemin ja Iin kirkoista ja seurakunnista edellyttävät kohtuullisen vahvoja hyvinkin monikymmentaloisia asutuksia. Tornionjoella

syntyi jo toinen seurakunta Ylitorniolle (Särkilahti 1482). Asutus ulottui raja-asia-
kirjan mukaan siellä viimeistään 1400-luvun alussa (1430) Pelloon asti ja Kemijo-
ella Rovaniemelle (1453). Kummassakin jokilaaksossa talonpoikaisasutusta syntyi
jokilaaksoissa jo olleen lappalaisen asutuksen lomaan. Vanhimmissa veroluetteloissa
1540-luvun alusta Tornion pitäjämästä mainitaan 287, Kemistä 139 ja Iistä 111 verota-
loa ja -talonpoikaa. Voi sanoa, että jokilaaksot olivat jo asuttuja.

Siitä, keitä jokilaaksojen asuttajat 1500-luvun alkupuolelle tullessaan alun perin
olivat, eivät niukat asiakirjat anna välitöntä tietoa. Sen pystymme toki yleisesti päät-
telemään, että kysymys oli suomalaisista, Etelä-Suomeen jo vuosisatojen ja -tuhansi-
en kuluessa syntyneiden heimojen väestä. Arkeologisten löytöjen alkuperä paljastaa
lähinnä sen, missä esineet oli valmistettu, mutta ei juuri sitä, keitä ovat olleet ne ih-
miset, jotka esineitä kauas pohjoiseen toivat.

Hyvä keino saada varmaa tietoa siitä, keitä jokilaaksoihin ja rannikolle asumaan
asettuneet ihmiset olivat, on tutkia nimistöntutkimuksen keinoin niiden paikannimi-
en alkuperää, joilla tulijat nimesivät niitä luonnonpaikkoja, joiden kanssa he olivat
tekemisissä erityisesti elinkeinojen ja kulkemisen vuoksi. He antoivat nimiä tietenkin
samoin tavoin, tyypein ja sanoin, joilla olivat tottuneet antamaan nimiä lähtöseuduil-
laan. Näin tutkimalla nimien alkuperää saadaan selkoa nimenantajien alkuperästä.

Kun haetaan Peräpohjan vanhimman asutuksen juuria, on luonnollista, että huo-
mio on kiinnitettävä vanhimpiin nimiin. Ensiksi on yleensä nimetty huomattavimmat
ja ihmisille tärkeimmät maaston- ja luonnonkohteet. Niitä ovat suurimmat vesistöt ja
niiden nimet: *Tornionjoki*, *Kemijoki*, *Oulujoki* ja *Iijoki*. Niiden korkeaan ikään viittaa
myös se, että nimet ovat nykykielelle vaikeaselkoisia, eikä niiden sisältö selviä ilman
erityistä tutkimista. Ei näitä eikä muitakaan paikannimiä voi luotettavasti selittää
ilman vertailunimiä: muita samakantaisia nimiä eli vastaavan nimityypin ja niiden
sijainnin ottamista huomioon.

Tornionjoki. Joki saa alkunsa Tornionjärvestä, jonka alkuperäinen nimi on ollut
nähtävästi lappalaisperäinen. Asiakirjassa vuodelta 1559 mainitaan, että Tornionjoki
saa alkunsa järvestä nimeltään ”Iretresk”. On selvää, että Tornionjoki-nimi on suo-
malaisperäinen ja yhdistettävä noin 40 suomalaisen kielialueen *Tornio(n)*-alkuiseen
nimeen. Niiden levintä on suppeahko ja selväpiirteinen. Sen vanhin alue on rau-
takautisen asutuksen alueella (n. 600–800 jKr.) ns. Hollolan Hämeessä Päijänteen
eteläpuolella ja Kymijoen etelä- ja länsipuolella; siitä nimien levikki ulottuu Pielisen
ja Saimaan välille ja Päijänteen pohjoispuolelle ja sieltä Lestijokivarteen. Kymmen-
kunta nimeä on Pohjois-Suomessa. Suurin osa nimiä on hämäläisen heimon asuin- ja
eräalueella Keski-Suomessa sekä Savossa, mihin hämäläinen eränkäynti ulottui en-
nen savolaisia. Nimien levintä ei ulotu Karjalaan, jonne vanhimmat hämäläisnimet
kulkeutuivat. Nimien levinnän perusteella voi jo sanoa, että Peräpohjan *Tornio*-nimet
ovat hämäläistä lähtöä.

Tornio-nimiin sisältyy sana *tornio*, ’keihäs’. Sanaa ei ole tavattu enää murteista;
se esiintyy vain pari kertaa Agricolan teksteissä 1500-luvulla. Agricola tunsu sen Uu-

denmaan Pernajan hämäläisestä kotimurteestaan. Sana on lainautunut hämäläisille kaiketi Uudenmaan rannikon viikinkikosketuksissa skandinaavisesta sanasta *thorn* 'teräväkärkinen keihäs'. *Tornio*-nimet ovat syntyneet vastaavalla tavalla kuin Suomesta sadoin tavatut *Keihäs*-alkuiset nimet. Sana *keihäs* on *torniota* vanhempi germaaninen lainasana.

Peräpohjan nimi *Tornionjoki* on vahva todiste Tornionlaakson varhaisen asutuksen hämäläisperäisyydestä nimilevinnän muodon perusteella noin 1000-luvulta lähtien.

Kemijoki. Tämän Suomen pisimmän joen ja sen latvajärven *Kemijärven* nimen sellittämiseen löytyvät varmat avaimet suomalaisesta murreosanastosta ja nimistöstä. Kemijoen lisäksi *Kemi*-alkuisia nimiä on Etelä-Lapissa kymmenkunta. Esimerkkinä mainittakoon Ruotsin Länsipohjasta suuren Puostijärven itärannalta laajan niittyneimen nimi *Keminiemi* (Keminiemi 1860, Kemis äng 1821). Kemijokeen verrattava nimi on Vienasta Vienanmereen laskevan suuren *Kemijoen* nimi.

Kemi-nimien vanhin esiintymäalue, parikymmentä nimeä, on sekin Hämeessä, nyt Päijänteen länsipuolella ja siitä länteen siinä vanhan Hämeen osassa, jota keskiajalla alettiin kutsua Satakunnaksi. Mainittakoon niistä *Kemijärvi* Pohjois-Hämeestä Pihlajavedeltä. Samalla vanhalla hämäläisellä alueella on yleisenä tunnettu myös appellatiivi *kemi* 'kuiva ja kovapohjainen, ohutmultainen, huonokasvuinen keto, tanner, kenttä, hyvin usein niitty'; *kemiheinä* 'huono niittyheinä'. Epäilemättä *Kemi*-nimet on annettu luultavasti huonoille niityille käyttämällä kyseistä sanaa.

Luonnonniityt, mieluummin alavat vesijättöiset rantaniityt olivat karjan rehun lähteenä kaikki kaikessa. Tornionjoki oli korkearantaiseen Kemijokeen nähden monin verroin suotuisampi luonnonniityiltään. Tornionjoella parhaat niityt olivat leveällä, noin 7 km pitkällä ja yli 2 km leveällä alavien saarien laakiolla Ylitorniolla Kainuunkylän – Mataringin alueella. Vanhimmat merkit talonpoikaisesta asutuksesta tuhannen vuoden takaa ovat sieltä. Kemijoen runsasniittyisin jokivarsi oli Rovaniemen Ylikylän – Saarenkylän alueella Ounasjoen laskiessa Kemijokeen.

Kemijoen latvahaaroista on *Luiron* nimi suomalaisperäinen. Nimen kansanomaisen selitys, jonka mukaan nimi olisi annettu joen yläjuoksun mutkaisuuden perusteella, on hyvin varteen otettava. Kaakkois-Hämeessä on muutamia *Luiro*-nimiä, ja siellä tunnetaan myös sana *luiro* 'pitkä, kapean luiru esine'. *Luiron* lienevät nimenneet hämäläiset pyyntiretkillä.

Oulujoki, Oulujärvi. Pohjoisessa ovat vielä Pellossa nimet *Oulujärvi*, *Oulujoki* ja *Ouluvaara*, Karungissa *Oulajänkä*, Rovaniemellä *Oulojänkä*, Uhtualla *Oululampi*, Kuusamossa *Oulankajoki* ja Pyhäjokivarressa *Oulainen*. Nimet on yhdistettävä kymmeneen *Oulu*-, *Oula*-alkuisiin luontoniimiin, joiden levintä ulottuu Oulujärveltä etelään Päijänteen – Saimaan tasalle. Tunnetuimpia lienee Ähtärin suuri järvi *Ouluvesi*.

Kansankielen sanasta *oulu* 'tulvavesi, tulviva vesi' on pari tietoa Saimaan ja Päijänteen väliseltä alueelta. Aikanaan on ollut olemassa myös verbi *oulata* 'tulvia', johon perustunevat sellaiset paikannimet kuin *Oulaskoski*, *Oulainen*, *Oulamo*, *Oulas*;

Oulaa, Oulaja (Nastola: alavassa joen ja järven välisessä kosteassa notkossa oleva maa-alue) sekä *Oulanki ja Oulanka*. Oulua yleisempi tulvavettä merkitsevä sana on *ouru, oura*. Paikoin länsimurteissa ja myös Lönnrotin sanakirjassa tunnetaan sana *aulu* 'vesiperäinen, veden vaivaama pehmeä maa'. Ilmeisesti tunnettu nimi *Aulanko* juontuu tästä sanasta. Sanapesyeellä on kaiketi skandinaavinen alkuperä: vrt. islannin *aurr, aurigr* 'märkä, vesi, vetinen', norjan *aur* 'kosteaa maa' jne. Vrt. vesien nimet *Aurejärvi, Aurikkojärvi, Auruu* ja *Aurajoki*.

Sanaa *oulu* ja *Oulu*-nimiä on pidetty perusteetta lappalaisperäisinä. Osoitettu näin laaja nimilevintä ei voi olla lappalaisperäinen. Ruotsinlapin murteissa tosin on sana *oului, åulo* 'sohjo, keväisin jäälle nouseva vesi' mutta se voi olla skandinaavinen laina tai lainasana suomenkielestä.

Oulujoen (vlu 1327, Wlu ja Wlvthraesk 1328, Vlaioki 1328) nimeäminen lienee lähtenyt liikkeelle Oulujärven nimestä. *Oulu*-nimien ja monien muidenkin hämäläisnimien levintä Hämeestä Oulujärvelle osoittaa, että hämäläinen eränkäynti ulottui sisä-Suomen vesistöä kulkien Oulujärvelle. Oulujärvi on monin paikoin matala- ja suurantainen (esim. *Ouluneva* länsipäässä), joten järvi on erittäinkin kevättulvien aikana tulvinut rannoille. Keväisin käytiin siellä kalastamassa erityisesti haukea kutuaikana. *Oulu*-nimien levintä on monien muiden hämäläisten nimien leviämisen kaltainen, esimerkiksi *Tornio*-nimien, *Salin*-nimien ('sadin'), *Matkus*-nimien ja *Pukara*-nimien. *Matkus*-nimet, *Matkusjoet* ja *-järvet* osoittavat vesikulkuväyliä Hämeestä pohjoisen pyyntivesille ja -maille.

Iijoen nimi ja muut pohjoisen *Ii-* ja *Idi*-nimet ovat puolestaan saamelaisperäisiä. Niiden lähtökohtana on 'yötä' merkitsevä saamen sana *Iddji, Iddja*. *Ii*-nimissä on sanan keskellä oleva d:tä muistuttava dentaalispirantti hävinnyt; esim. Kaaresuvannon nimissä *Idijärvi, Idivuoma* se on vielä säilynyt ja myös *Iisalmen* ruotsinkielisessä nimessä *Idensalmi*. Sitä, millä perusteella *Iijoki, Iijärvi* ja *Iivaara* on nimetty 'Yöjoksi' jne., ei liioin käy varma selittäminen.

Näin kolme ihmisten toiminnan, kulkemisen, lohen- ym. kalastuksen ja karjanhoidon mahdollistavien niittysaarien kannalta tärkeintä pohjoisen vesistöä osoittautuivat hämäläisten antamiksi nimiksi. Jo se osoittaa Hämeen heimon ratkaisevan panoksen pohjoisen asutuksen aloittajina. Vastaavia hämäläisiä nimiä voidaan osoittaa kymmenittäin (ks. Vahtola 1980). Se on toki aivan luonnollista, kun olemme nähneet Hämeen asutuksen ja kulttuurin voimistumisen rautakaudella ja keskiajalla Suomeniemen mantereen vahvimaksi ja laajimmaksi heimoalueeksi.

Paikannimissä esiintyy *Häme-*, *Hämeen*-alkuisia nimiä tiheässä kautta Suomen. Erityisesti niitä on Etelä-Savossa Saimaan ympärillä ja sieltä vahvasti nousten Pohjois-Savoon ja Oulujärvelle ja Tornionjoelle. Nimiä on runsaasti myös Karjalassa Kannakselta Laatokan Karjalaan ja varsinkin paljon myös Pohjois-Suomessa. Nimet kuuluvat aikaan, jolloin ihmisten samaistuminen johonkin heimoon tiedostettiin vielä vahvasti. Länsi-Suomessakin nimiä on tasaisen harvassa, mm. niitä työntyy rannikolle Halikonlahden suunnassa.

Hämeen-nimien aluetta vastaan työntyivät Savossa Päijännettä myöten *Karjalan*-alkuiset nimet. Hämäläiset alkoivat retkeillä lappalaisten rinnalla myöhemmän Savon alueella jo rautakauden alkupäästä lähtien. Eteläisessä Suomessa esim. perstun majavan kerrallista esiintymistä osoittavia *Majava*-alkuisia nimiä on eniten Hämeestä Etelä-Savon kautta Laatokalle kulkevalla vyöhykkeellä. Hämäläinen elementti oli mukana savolaisen heimon synnyssä Saimaalla ja hämäläistä asutusvirtaa saapui Karjalaan Laatokalle 700-luvulta lähtien ollen mukana karjalaisen heimon synnyssä. Sekä *Hämeen*- että *Karjalan*-alkuisten paikannimien kiertyminen vahvoina Laatokan pohjoispään ympärille kertoo heimojen muodostumisprosessista.

Viikinkiajan kuluessa karjalaiset vaurastuivat, muodostuivat vahvaksi heimoksi ja nousivat 1000- ja 1100-luvulta ekspansioon lännen suunnalla. He alkoivat työntää hämäläisiä lännemmäksi ja vallata heiltä Savon eräomistuksia ja lappalaisten verotusta. Esimerkiksi hämäläisten *Tornion*- ja *Matkus*-nimien levinnät halki Savon Kymijoelta Saimaalle ja Pieliselle kuvastavat hämäläisten pääsyä vielä melko syvälle Savoan mutta ei enää Karjalaan. Vastassa olivat jo karjalaiset. 1000-luvulla karjalaiset saivat liittokumppanikseen jo Novgorodin ja sitä kautta lisää voimaa. Hämäläiset taas alkoivat suuntautua länteen ja Ruotsiin. Se, että hämäläiset alkoivat menettää eräomistuksiaan idässä karjalaisille ja pian myös lappalais-hämäläis-karjalaisista muodostuvalle ja voimistuvalle savolaisten heimolle oli varmaankin omiaan työntämään Hämeen eränkäyntiä kohden pohjoista ja lopulta Iijoen, Kemijoen ja Tornionjoen vesistöihin. Hämäläiset menettivät viimeistään 1200-luvulle tultaessa myös Suomenlahden rannikon tärkeät nautinta-alueensa, kun Uudenmaan asuttivat ruotsalaiset uudisasukkaat, parhaastaan helsinkien heimo. Vantaanjoen *Helsinginkoski*, *Helsingfors*, on heistä yksi muisto. Lännen suunta, Satakunta ja Varsinais-Suomi olivat yhä tiheämmin asutetut, joten siellä ei Sydän-Hämeen hämäläisille ollut varaa laajentaa asutustaan. Toisaalta sekä Ruotsin kruunu että kirkko toivat omat rasitteensa hämäläisille joskin myös turvaa Novgorodia vastaan.

Näin Sydän-Häme menetti väestönsä kasvaessa elinkeinojensa kannalta tärkeitä jo sillä hallussaan olleita maita ja vesiä karjalaisille ja savolaisille. Mutta pohjoinen ei pettänyt. Sen luonto antoi monenlaisia hyvyksiä, joita riitti aluksi 1000–1100-luvulla vielä kohtalaisen vähäiselle väestölle ja varaa oli myös runsaalle väestönkasvulle tultaessa 1500-luvulle ja siitäkin satoja vuosia eteenpäin. Oli hyviä peltomaita kasvattaa viljaa ja erityisesti runsaita hyväkasvuisia niittyjä pitää isojakin karjoja. Muinaismuistoja inventoinut Lauri W. Pääkkönen kuvasi Tornionlaakson heinäsattoa vuonna 1900:

...esim. tänä keväänä, jolloin Pohjois-Suomeen tuli huono heinävuosi, olivat nuo jokivarren laajat niityt niin rehevän heinän peitossa, että ihmetellä sitä täytyi, ihailu ja ihailu muuttui aivan hämmästykseksi, kun niittyjen omistajilta sain kuulla, että samanlainen sato oli niityistä korjattu 20, 40 ja 50 vuote-

na, ilman että niittyyn oli minkäänlaista työtä tehty, muuta kuin se, että heinäniistä oli vuosittain korjattu.

Nämä olivat valtavia Kainuunkylän – Matarengin jokilaakion maankuuluja niittyjä. Tornionlaakson tunnettu vauraus perustui vanhastaan runsaslehmäiseen karjanhoitoon, jonka niityt mahdollistivat. Karungin jokivarsi oli myös tunnettu niityistään. Joessa olevassa *Servonsaaressa* oli laaja niittyalue, jonka nimi oli vielä 1800-luvun alussa *Satakunnansarka*. Niittyä nautti kolmelta eri tilaa, joen alapuolisesta, varhain tiheästi asutetusta jokilaaksosta. Nimi viitanee keskiajalla seudulle Satakunnasta tulleisiin asukkaisiin. *Satakunta* sai varhaiskeskiajalla, n. 1100–1300 Hämeestä oman erillisen maakunnan identiteetin. *Servo* epäilemättä on vanha henkilönnimipohjainen talonnimi, varsin vanha, koska talo oli jo isonjaon aikana hävinnyt ja vain saaren nimessä säilynyt. *Servo* tunnetaan talon nimenä 1500-luvulla Ylä-Satakunnassa Hämeenkyrön Viljakkalassa. Satakunnansaran vieressä on toinen suuri niitty nimeltään *Juvansarka*. Pohjautuneeko se seudulle 1500-luvun lopulla tulleista savolaisista. Karunkiin merkittiin 1602 veroluetteloon mm. Lasse *Tossainen* eli *Tossavainen*, Juvalla yleinen nimi.

Kun karjaa oli mahdollista pitää runsaasti, voitiin myös peltoja voimakkaasti lannoittaa. Juuri Kainuunkylän jokivarsi oli molemmin rannoin 1500-luvulla tiheästi asuttu. Sieltä on myös löydetty vanhimmat arkeologiset muistot jokilaakson asutuksesta, mm. 1200-luvulle radiohiilimenetelmällä ajoitettu kauniisti koristeltu haravan jäännös. Laakion eteläpäässä Vitsaniemessä oli myös ylisen jokivarren tuottoisin lohentalustuspaja.

Tornionlaaksossa on kolme maanviljelyyn liittyvää vanhaa viljelyssanaa, jotka ovat peräisin Hämeestä: niitynimet *ajo*, *ajos*, *ajaa* 'raivata niittyä', *karkea* 'pelto, kenttä' ja *tarha* 'aidattu viljelys'.

Alatornion ja Ylitornion rajoilla esiintyy kuusi *Ajos*-nimeä, joihin on yhdistettävä vielä Kemijokisuun eteläpuolella oleva meren suuren ja vanhan saaren nimi *Ajos* (Aiuos 1560, Aios 1573); saarella sijaitsee nykyisin paperitehdas ja Kemin satama. Nimiin liittyy runsaat 30 *Ajos*-nimeä, joilla on Päijänteen eteläpäässä tiukasti sydänhämäläinen levintä. Nimet ovat kaskien, peltojen ja niittyjen nimiä, kuten Tornionlaaksossakin. Ne perustuvat verbiin *ajaa*, joka tarkoittaa mainittujen viljelysten raivaamista. Kemin *Ajos* lienee saanut nimensä saareen raivatusta pellostä, jota veden läheisyys suojeli hallalta. Tornionjokisuulla on kolme suurta *Palosaari*-nimistä saarta, joihin lienee poltettu kaskia. Jokisuulla on myös samaan tarkoitukseen viittaavia nimiä, kuten *Huhtasaari* ja *Ruissaari*.

Tornionlaaksossa on verbin *ajaa* 'raivata' tuloksena syntynyt *ajo* 'niitty'. *Ajo*-nimiä on jokilaaksossa kymmeninen määrä mutta ei yhtään viereisessä Kemijokilaaksossa. Etelässä Hämeen *Ajos*-nimiin liittyy *Ajoja* Halikonlahden, Ala-Satakunnan ja Kymenlaakson suuntiin.

Sana *karkea* esiintyy 'pellon ja peltosaran' merkityksessä Tornionlaaksossa ja Kemijokilaaksossa. Tornionlaaksossa sitä tavataan myös joskus 'viljelemättömän kentän' merkityksessä. Hämeessä se on pääasiassa 'nurmikon, kedon, merkityksessä'. Sana '*tarha*' tavataan Tornionlaaksossa ja Hämeessä 'aidatun pienen viljelyksen' merkityksessä.

Viljelyssanat osoittavat vahvaa Hämeen vaikutusta Tornionlaaksossa.

Hämäläisten intresseissä pohjoisessa olivat viikinkiajalta lähtien ja nähtävästi aikaisemminkin turkikset, joilla oli sammumaton kysyntä Euroopassa ja joita itsekin tarvittiin talvien tarpeisiin. Pohjoisen kylmyydessä turkikset tuuheutuivat laadukkaiksi. Arvokkaimpia olivat majava, ilves ja eriväriset, varsinkin mustat ketut. *Majava*-alkuiset paikannimet osoittavat kerrallisia majavayhdyskuntia ja majavien esiintymistä jo hyvän matkaa keskiajan takaa, sillä 1500-luvulle tultaessa majavat olivat jo huomattavasti vähentyneet. Majava-nimien satainen määrä Lapissa pohjoisessa suunnilleen etelään päin Iijokea myöten osoittaa, että Majavia on esiintynyt eniten pohjanperillä.

Lihariistaa pohjoisessa oli mielin määrin peuroista alkaen ja tietysti kalaa järvissä ja lohta joissa. Vähärasvainen hauki oli kuivattuna tärkeää ravintoa mutta myös tavaraa kaupankäynnissä ja veronmaksussa. Olaus Magnus tiesi historiassaan vuodelta 1519 kapahauen suureksi herkuksi Saksassa. Lohesta saattoi tulla kauppatavara, kun saksalaiset hansakauppiat alkoivat 1200-luvulta lähtien tuoda suolaa tämän rasvaisen kalan säilömiseksi.

Hämäläiset toivat kotiseuduiltaan Tornionlaaksoon useita pyyntikäsitteitä, joita käytettiin paikkojen nimeämisessä. Vanhinta kerrosta edustavat hämäläisten eräalueella ja Peräpohjassa *Naara*-nimet, kuten *Naaravaara*, *Naarajärvi*, *Naaraniemi* jne. Nimenannossa käytetyllä sanalla *naara* oli merkitykset 'pyydys, ansa' ja 'oksinen puu, jolla etsitään kadonnutta verkkoa ym.' Nimien levintä Etelä-Suomessa ulottuu Hämeestä Etelä-Savon kautta Laatokan rannoille. *Pyhitys*-nimisen korkean tunturimaisen vaaran vanha rinnakkaisnimi Koillismaalla oli *Naara*; *Pyhityksen* juurella ovat *Hiisivaara* ja *Hiisilampi*. Hiisi viittaa pyhään kultti- ja uhripaikkaan.

Tornionjoen yläjuoksulla on kahdeksan *Vekara*-alkuista paikannimeä. *Vekara* merkitsi vanhassa eränkäynnissä jousipyssyllä ammuttavaa nuolta. Gananderin sanakirjassa ovat säkeet: "*Milläs nuoli nouttaneen, vekara wedettänehen, ihosta elävä raukan, karwasta Emo kapeen*". *Vekara*-nimien pääalue on suunnilleen *Naara*-nimien alueella, hämäläisten eränkäyntialueella.

Tornionlaakson monet *Loukku*-nimet ovat lähtöisin Päijät-Hämeestä laajalti sisä-Suomeen eränkäynnissä levinneestä runsaasta *Loukku*-paikannimistöstä. Nimeämisessä on käytetty sanaa *loukku* 'metsälintujen tai muun riistan pyyntiin käytetty sadin'. Samanlaista loukkupyydystä on merkinnyt metsästyksessä myös sana *loukas*, joka on taas ollut käytössä Kemijokilaaksossa ja osin Iijokilaaksossa ja myös paikannimiä annettaessa. *Loukas*-alkuisia nimiä esiintyy kanta-Hämeessä ja sen lähieräalueilla sekä vahvasti levinneenä myös Etelä-Pohjanmaalla.

Tornionjokilaaksossa on useita kymmeniä metsämaita, joiden nimen alkuosana on sana *virka*, kuten *Virkamaa*, *Virkasaajo*, *Teiriviranmaa*, *Virkatie*, *Virkamännikkö* jne. Nimet on yhdistettävä Hämeessä Päijänteeltä länteen olevaan noin sata nimeä käsittävään *Virka*-nimien alueeseen. Sekä Hämeessä että Tornionlaaksossa on vielä 1900-luvulla tunnettu käsite *virka* merkityksessä 'ansa, pyydys' ja erityisesti merkityksessä 'reitti, tie, jonka varteen metsästäjä *viritti* ansansa, loukkunsa, paulansa, permsä ym. pyydyksensä'. Kullakin talolla oli omat omistuksessaan olevat virkamaansa ja -tiensä, usein useampikin. Virka esiintyi usein muodossa *virkatie*. Siis käsitteet *virka* ja *virittää* pyydys kuuluivat yhteen. Puhuttiin usein myös *ansa-*, *paula-* tai *permivirasta* ja *virankävijästä*, jonka uskollinen kumppani oli *virakkoira*.

Sinä aikana, luultavasti jo myöhäisellä rautakaudella ja sen jälkeen varhaiskeskiajalla, kun "*virkamiehiä*" tuli Hämeestä Tornionlaaksoon heitä ei vielä tullut viereiseen Kemijokilaaksoon, sillä Kemijokilaaksosta ei tunneta yhtään *Virka*-nimeä; Ounasjokivarressa Kittilässä niitä tunnetaan parin maaston nimenä, *Virkatiekin*. Kemijoella tyytyivät metsästäjät kokemaan pyytöjään *ansa-* *paula-* ja *rihmateilla*.

Rovaniemen–Kemijärven vesistöalueella on kymmenkunta *Joutsi-*, *Joutti-*alkuisia vedenkokouman nimeä. Nimet on selvästi annettu metsästysjousen muodon perusteella, ne ovat joko kaksihaaraisia tai niillä on kaareva muoto. Nimet on syntyvalttaan yhdistettävä Hämeen vanhan asutuksen alueella Päijänteen molemmin puolin oleviin *Joutsi*-nimiin, joita ulottuu idässä Karjalan Kannakselle.

Mainitsen vielä yhden "komean" todisteen vanhasta hämäläisestä asutuksesta Tornionjoen–Kemijoen vesialueelta: niitä ovat *Reväs-*, *Räväs-*alkuiset maankohoumien, vaarojen, mäkien ja joidenkin saarten nimet, runsas puoli tusinaa (Ylitornio, Haaparanta, Yli-Kainuu, Rovaniemi, Kemijärvi). Toinen vastaava tusinan nimen alue on Sydän-Hämeen alueella (Pälkäne, Hattula, Lammi, Asikkala, Janakkala, Kangasala, Hauho). Huomattavina maastonkohtina ne on nimetty jo asutuksen varhaisvaiheissa, kun nimiä on ylipäättään alettu tarvita. Hämeen nimet sijaitsevat arkeologisesti jo 300-luvulta lähtien nk. vanhemmalla kansainvaellusajalla (400–600 jKr.). Kyseessä on ollut paikallinen nimenantotapa, jolla on nimetty repeytyneiksi miellettyjä rikkonaisia, kallioisia, louhikkoisia mäkien, vuorien ja vaarojen lakia ja saarten pintoja. Nimettyjen paikkojen louhikkoiset, kiviset ominaisuudet ovat samat sekä Hämeen että Peräpohjan nimissä. Hämeen nimet on annettu mitä ilmeisimmin jo rautakaudella – pohjoisessa nimet on annettu hämäläisen mallin mukaan ehkä myöhäisrautakaudella.

Ylitornion Reväsvaara sijaitsee jokilaakson vanhimpana asuinpaikkana tutkitun Kainuunkylän takana Tornionjokivarressa. Sen laella on louhikkoinen rotko Laki-autto. Joen länsipuolella Suomen Kainuunkylää vastapäätä tutkittiin 1970-luvulla Ruotsin Hietaniemessä, Kirkkoniemessä, myöhäisrautakautisia hautoja, jotka ajoitettiin 1000–1100-luvulle. Kemijärven korkea saari, *Revässaari*, sijaitsee Revässalmen erottamana Kalkonniemestä. Sieltä on lydetty rautakautisen haudan asevarustus (kirves, keihäänkärki, taisteluveitsi).

Lähistöllä Kemijärvässä on saari nimeltään *Jatulinsaari*. Saaresta on löydetty rautakautinen asuinpaikka. Nimi liittyy erityisesti Kemijokilaaksossa Jacob Fellmanin muistiin merkitsemään vahaan perinteeseen ns. *jatuleista* eli *jatulinkansasta*. Heitä, ”jättiläiskokoisiksi” sanottuja ihmisiä on pidetty jokilaakson vanhimpina asukkaina. On tuskin sattuma, että Etelä-Hämeestä on merkitty muistiin varsin aitoja katkelmia *jatuliperinteestä*. Mäntsälässä on lähde nimeltään *Jatulinlähde*, ja *jatulit* ”tiedetään” jonkinlaisiksi menninkäisiksi. Vanajan Miemalasta on vahva paikan-nimiryväs: *Jatuli*, *Jatulijärvi* ja *Jatulinjoki*. Lähistöllä on myös joki, *Hiidenjoki*, ja laaja maa-alue *Hiidenkorpi*, sekä palvontaan viittaava *Palvaanlinna*. Mäntsälästä on myös *Jaturinlinna* ja Sippolasta *Jaturinmäki ja -kivi*. *Jaturi*-varianttia esiintyy myös Kemijokilaaksossa. *Jatuli*-fragmentit Hämeessä panevat otaksumaan, että kyseisen tradition alkujuuret ovat peräisin Hämeestä.

Toinen merkittävä vanha perimätieto liittyy Kemijoelta Rovaniemen seudulla tavattaviin *Totto*-, *Toton*-alkuisiin paikannimiin: *Tottorakka* Ounasvaara, *Totonkallio* Ounasvaara, *Totonvaara* Muurola, *Totonkenttä* Muurola, *Totonkanta* Jaatila.

Kyseiisiin *Totto*-nimisiin paikkoihin liittyy nykypäiviin säilynyttä ja Fellmanin 1800-luvulla perusteellisesti tallentamaa perimätietoa muinaisista merkkitulista *totoista* ja niiden sijoista. Ne olisivat muodostaneet korkeisiin vaaroihin perustuneen hälytys- ja tiedotusjärjestelmän paikallisille asukkaille vihollisen tulon varalta ja antoivat aikaa varautua siihen. Mainittakoon, että mm. helsinginlaissa, jonka säädöksiä sovellettiin monin osin Suomessakin, talonpojat velvoitettiin pitämään sekä vaara-vartiota että rantavartiota vihollisen tulon varalta. Kun vaaroilta nähtiin pitkälle ylävirtaan tai alavirtaan, voitiin merkkitulella antaa asukkaille hälytys.

Totto-nimistä ja -sanoista on länsi-itä-suuntainen vyöhyke etelä-Suomessa. *Totto*-nimien pääryhmä on selvästi Kymijoen varressa, siis Kaakkois-Hämeessä: *Tottomäki* Valkeala, *Tottomäki* Anjala (2), Elimäki, *Tottokorvenmäki* Kouvola, *Tottuhelli* Kymi, *Tottokivi* Jaala, *Totonranta* Nastola. Sanalle *totto* on varsinaissuomalais-hämäläisellä taholla merkinnyt 1900-luvun keruissa ’tulisija, tulipesä, avotakka, savupiippu’. Tulihälytyksestä ei ole tietoa, mikä ei tarkoita sitä, etteikö sitä olisi tarvittu 800 vuotta aikaisemmin juuri Kymijokilaaksossa, kun vihollinen, lähinnä viikingit, oli uhkana meren suunnalta. Joka tapauksessa sana oli olemassa ja liittyi tulenpitoon. Selvästi on niin, että hämäläiset toivat käsitteen *totto* ja ehkä myös vartiojärjestelmän Kaakkois-Hämeestä, Tornio-nimien lähtöalueelta, Kemijoelle, jossa sitä tarvittiin Rovaniemen vahvan asutuksen turvaksi lähinnä karjalais-novgorodilaista vihollista vastaan.

Näin ei ole epäselvyyttä, etteivätkö hämäläiset jo sekä varhaisilta lähtöedellytyksiltään että paikannimitodisteiden pohjalta olisi olleet pohjoisen suomalaisasutuksen aloittajia. Luultavasti hämäläiset tekivät ainakin eräretkiä pohjoiseen jo keskiseltä rautakaudelta lähtien.

Pohjoisessa on varsinkin Iijoen vesistöissä koko joukko *Jämsä*-alkuisia nimiä. Kiiminkijoen alajuoksulla on joessa suvanto Jämsänsuvanto, jonka rannalla oli jo

ensimmäisissä verokirjoissa 1540-luvulla iso *Jämsän* talo. Lähialueella on *Hämeenjärvi* ja muita Häme-alkuisia nimiä. Ylempänä on Kiiminkijoessa vielä *Jämsänkoski* ja *-suvanto*. Iijoen yläjuoksulla on useita *Jämsänkoskia* ja Kuusamojärven *Jämsänsaari*. Nimet on yhdistettävä Hämeen Jämsän suurpitäjän eränkäyntiin ja asuttamiseen vähintään keskiajalla. Iijolle heitä houkutteli paitsi kalastus myös lukuisat majavayhdyskunnat. Kiiminkijoella sitä osoittaa Jämsänsuvannolla laaja *Majava-alkuisten* nimien esiintyminen. Kaikkiaan kyseisiä nimiä on Iijoen vesialueella runsas 20 erillistä nimiryvästä. Esim. Taivalkosken Jurmussa laskee Iijokeen mutkainen iso oja, *Majovanoja*, joka lähtee lammista nimeltään *Maijanlampi*. Nimen etuosa ei ole henkilönnimi, vaan *Majava*-sanan murremuoto *majijaa*.

Kveenit Kvenlandissa

Pohjoisen vanhimpien suomalaisasukkaiden, hämäläisten, kanssa olivat vanhimmissa skandinaaveista tekemisissä pohjoisessa norjalaiset. Jo rautakauden alkupuolella n. 200–600 juurtui Lofoottien alueelle kiinteää norjalaista asutusta kalastuksen turvin. Merovingiaikana ja viikinkiaikana n. 600–1000 asutus siellä vahvistui ja levisi vahvana rannikolle Helgelandiin eli muinaiseen Haalogalandiin. Haalogalandin historian kuuluisin asukas oli varakas talonpoika Ottar, joka 800-luvun lopulla asui omien sanojensa mukaan pohjoisimpana norjalaisena, hänestä pohjoiseen asui vain finnejä eli saamelaisia. Ottarin asuinpaikasta ei ole varmuutta mutta luultavasti se sijaitsi Bjarköyassa, aivan Lofoottien pohjoislaidalla. Ottarin vauraus perustui karjanhoitoon, poronhoitoon, kalastukseen, saamelaisten verotukseen ja kauppaan.

Ottarilla on merkitystä myös Suomen historiassa, sillä häneltä on säilynyt vanhin kuvaus varhaisimmista suomalaisista, pohjoisen *kveeneistä*. Hän kuvasi satoja vuosia aikaisemmin seikkaperäisesti *Kvenlandia* ja sen asukkaita kuin nimet *Tavastland* ja *Finland* mainitaan kirjallisissa lähteissä: Suomessa kaatuneiden viikinkien muistoksi Ruotsissa pystytetyissä riimukivissä mainitaan, miten eräs Brusi-niminen päällikkö pystytti noin 1030 riimukiven Gävlen lähelle veljensä Egilin kunniaksi, joka oli kaatunut veljesten viikinkiretkellä Hämeessä, *i Tafstalonti*. Mielenkiintoista on se, että vaikka viikinkiretket olivat vielä pakanallisia toimia, riimukivessä rukoillaan viikingille Jumalan ja Jumalanäidin apua vainajan sielulle. Varsinais-Suomea tarkoittava nimi *Finland* mainitaan kahdessa Upplantiin ja yhdessä Gotlantiin noin 1200 pystytetyssä, Suomessa surmattujen vainajien kunniaksi pystytetyssä riimukivessä (*a Finlonti, a Finnlandi*).

Kauppamatkallaan Englantiin 890-luvulla Ottar tapasi Wessexin oppineen kuninkaan Alfred Suuren (kuninkaana 871–899). Tämä oli Orosiuksen maailmanhistorian pohjalta uudistamassa uutta teosta maailmanhistoriasta. Ottar vei Alfredille uutta maantieteellistä tietoa pohjoisesta, mm. Skandinaviasta. Ottar kertoi ensin Norjasta, meren ja tunturiselänteen välissä olevasta pitkästä, pohjoiseen kapenevasta maasta.

Ottarin suulla Alfred jatkoi historiassaan, että itään Norjan pohjoisosasta tunturien takana ja Ruotsin (Sweoland) pohjoispuolella sijaitsi Kvenland (Cwenland). Tunturien välissä oli siellä suolattomia järviä.

Alfredin osuudessa määritettiin vielä, että Kvenland (Cwenland) sijoittui ruotsalaisten pohjoispuolelle erämaan taakse, kun taas Kvenlandista luoteeseen oli skrit-hifinnien so. lappalaisten asuma-alue. Erikseen sanotaan asukkaista, miten kveenit (Cwenas) kantoivat kevyet veneensä järvestä toiseen ja hävittivät norjalaisten maata, kun taas norjalaiset hävittivät toisinaan kveenien aluetta. Tämä tarkoittaa sitä, että 800-luvulla kveenien maassa pohjoisessa oli asutusta, jota voitiin hävittää. Toisaalta kveenit veneineen hallitsivat matkaamisen sisämaan vesillä. 800-luvulta tunnemme vain hämäläiset pohjoisessa sellaisena sisävesimatkaamisen heimona, johon kuvaus sopii. On selvää, että kun vesiä matkattiin Haalogalantiin Pohjois-Norjaan hävitysretkille, käytettiin Tornionjokivesistön kaltaisia vesiä.

Kun Peräpohjan vanhimiksi talonpoikaisiksi asukkaiksi on todettu hämäläiset, voidaan jo sanoa, että norjalaisten kveeneiksi kutsumissa suomalaisissa oli itse asiassa kysymys hämäläisistä.

On myös muutamia saagoja, joista saadaan lisätietoa Kvenlandista ja norjalaisten ja kveenien suhteista. Orkneyinga-saagan johdanto-osassa 1230-luvulta kerrotaan, että *Finland* ja *Kvenland* (Finland ok Kvenland/Hvenland) sijaittivat itään kohti Gandvikia (Kannanlahti) merenlahdesta nimeltään Helsingjabotn. Se voi tarkoittaa Vienanmereen katsottuna vain Perämerta. Muissakin lähteissä Perämerta kutsutaan Helsinginpohjaksi. Helsingit siis olivat pohjoisin ruotsalaisheimon, joka asui Perämeren rannikkoa Ruotsin puolella. Noin 1170 laaditussa teoksessa ”Historia Norvegiae” mainitaan Norjasta itään asuvien pakanakansojen, karjalaisten, lappalaisten ja bjarmien joukossa myös kveenit (Kyriali et Kweni, cornuti finni, ac utique Biarmones). Vuodelta 1271 on tieto islantilaisissa annaaleissa, kuinka kveenit ja karjalaiset (Kareliar ok Kvenir) olivat hävittäneet Haalogalantia. Se, oliko kyse jo heidän yhteisestä hävitysretkestä, jää avoimeksi.

Egilin saagassa Kvenland on sijoitettu Ottarin kertomuksen tavoin riidattomasti Perämeren ympärille. Saagassa on myös uutta tietoa kveeneistä. Kerrotaan, miten eräänä talvena Norjan kuninkaan Harald Kaunotukan (n. 872–931) uskottu veronkantaja Thórolf Kveldúlfsson, joka asui Vefsenissä Länsimeren (Atlantin) rannalla (puolivälissä Narvikin ja Trondheimin välillä), teki miesjoukkonsa kanssa retken pitkälle itään. Tällöin tuli kveenejä (Kvenir) hänen luokseen Kvenlandin kuninkaan Faravidin lähettämänä pyytäen apua karjalaisia (Kirjalar) vastaan, jotka hävittivät Kvenlandia. Faravid lupasi Torolfille yhtä paljon saalista kuin kuningas ja jokainen hänen miehensä yhtä paljon kuin kolme kveeniä.

Saagankirjoittaja (Snorri) kertoi kveenien keskuudessa vallitsevan lain, jonka mukaan kuningas sai saaliista kolmanneksen ja kaikki majavan-, soopelin- ja näädännahat. Toisessa kohdassa sanotaan suoraan, että kun Torolf kulki Vefsenistä itään, hän tuli Kvenlandiin (austr til Kvenlands). Tällöin norjalaiset tekivät yhdessä Fara-

vidin johtamien kveenien kanssa retken tuntureille, missä he voittivat karjalaiset, sekä hävitysretken Karjalaan. Voitto perustui siihen, että norjalaisilla oli ylivoimaisen lujat kilvet karjalaisiin nähden.

Kun katsotaan karttaa, huomataan, että kuljettaessa Vefsenistä itään, tullaan Perämeren pohjaan Tornionjoen suuseudulle, missä Kvenlandin sopi aiempiinkin tietoihin nähden sijaita. Egilin saagan kuvaamissa tapahtumissa on väritystä kuten puhe kveenien kuninkaasta ja hänen komealta kalskahtavasta skandinaavisesta nimestään Faravid, mutta maantieteellisiin määrittelyksiin voi hyvällä varmuudella luottaa, samoin sen perusasenteen olemassaoloon, että norjalaiset ja kveenit tunsivat vihamielisyyttä karjalaisia ja Novgorodia, myöhempiä tunkeutujia kohtaan.

Tuohon aikaan tiedämme Peräpohjan eli Kvenlandin asuttajina, Ottarin kuvauksen mukaan kveeneinä jopa 800-luvun lopulta, yksinomaan hämäläiset. Karjalaiset tulivat kuvaan useita satoja vuosia myöhemmin. Kainulaiset, siis lounaissuomalaiset (Ala-Satakunta ja Varsinais-Suomi) tulivat pohjoiseen Pähkinäsaaren rauhan 1323 jälkeen 1300- ja 1400-luvulla ja asuttivat Pohjois-Pohjanmaan rannikkoa.

Norjalaiset siis kutsuivat Kölin itäpuolella sijaitsevaa, Pohjanlahden perukan ympärille kiertyvää maata viimeistään viikinkiajalta lähtien *Kvenlandiksi* ja sen asukkaita *kveeneiksi* (Cwenas, kvenir). Koska naapurikansat tekivät hävitysretkiä Kvenlandiin, edellyttää se, että Kvenlandissa oli taloja ja kyliä, joita hävittää. Näin siis Ottar 890-luvulla todistaa, että Tornionjokilaaksossa oli kiinteää asutusta jo viikinkiajalla. Saagat kuvaavat kveenien yhteiskunnan viimeistään 1100-luvulla järjestyneeksi päällikköyhteiskunnaksi. Tiedämme, että muinaislinnojaan rakentaneilla ja ylläpitäneillä hämäläisillä oli johtajinaan ”kuninkaita”, onhan vuodelta 1340 tieto ”Rapolan kuninkaasta” (Cuningas de Rapalum), mitä ilmeisimmin Rapolan linnavuoren päälliköstä.

Vielä 1700-luvulla norjalainen majuri Peter Schnitler (raja-asiakirjoissaan 1742–45) määritteli Kvenlandin norjalaisesta näkökulmasta niin, että sen keskusaluetta oli nimenomaan Tornionlaakso. Kveenien sanottiin olleen Tornion talonpoikia (*Qvaener eller Torne-Bönder*) ja Tornion kaupungin porvareita (*Qvaener eller Torne-Borgere*). Täältä, Kvenlandista, oli jo tuolloin muuttamassa kveenejä Pohjois-Norjaan erityisesti isonvihan kauhuaikojen seurauksena. Kveenien valtamuutto Pohjois-Suomesta Ruijaan tapahtui nälkävuosina 1800-luvulla. Tämän jälkeen aluenimi Kvenland nopeasti hävisi elävästä käytöstä, kun taas kveenit-nimitys säilyi Ruijan suomalaisten nimityksenä.

Suomalaisessa varhaishistorian tutkimuksessa on perinteisesti lähdetty siitä, että Pohjanlahden rannikon Pohjanmaan vanha nimi *Kainuu* on alkuperäinen ja että norjalaiset olisivat siitä lainanneet *Kvenland*-nimen. Jo väitöskirjassani (1980) osoitin, ettei näin voi olla. Kveenejä ei voi yhdistää niminä äänteellisesti toisiinsa kainulaisten kanssa. Norjalaiset hallitsivat viikinkiajalta lähtien Pohjois-Skandinaviaa, heillä oli valta-asema lapinkäynnissä, -kaupassa ja -verotuksessa ja he retkeilivät laajasti pohjoisilla alueilla. On luonnollista, että norjalaiset tarvitsivat ja muodostivat nimet

Kvenland ja *kvener* omista kielenaineksistaan. Luontevimpana selityksenä pidin sitä, että aluenameen *Kvenland* sisältyy muinaisnorjalainen vastine sanasta, joka norjan murteissa esiintyy muodoissa *hvein*, *kvein*, *gvein* ja joka merkitsee 'kostea, vetistä alavaa maata, alamaata kuten tulvien kastelemaa vesijättömaata, jossa kasvaa runsaasti ruohoa ja heinää'. Germaanis-skandinaavisissa *land*-loppuisissa nimissä on nimen määriteosana maan luonnonoloja kuvaava määre hyvin tavallinen esim. Island, Grönland, Nederland. Viikinkien löytämästä Amerikasta käyttämän nimityksen *Vinland* ovat tutkijat tulkinneet johtuvan 'niittyä' tarkoittaneesta *vin*-sanasta, siis niitymaaksi. Se lienee kielellistä sukua mainitulle *hvein*-sanalle variantteineen.

Korkeilta tuntureilta Perämeren rantalaakiolle ja alaviini jokilaaksoihin laskeutuneista norjalaisista viikingeistä oli varmaankin maan alavuus ja laakeus, sen runsasniittyisyys ja vesijättömaiden rehevyys sellainen silmiinpistävä ja erilaisuutta omaan tunturien kallioiseen maahan korostava piirre, joka tarjoutui luonnostaan nimenannon perusteeksi. Karjanhoito oli viikinkien, esim. Ottarin, tärkeimpiä elinkeinoja, ja luonnonniityt olivat sen välttämätön elinehto karjanrehun antajana.

Aivan samoin oli karjanhoito pohjoiseen hakeutuville hämäläisille välttämätön elinkeino. Se edellytti luonnonniittyjä karjanrehun lähteenä. Jokilaaksojen runsaat luonnonniityt olivat ehkäpä tärkein tekijä vetämässä asutusta esimerkiksi Tornionjokilaaksoon. Kuten jo edellä todettiin, siellä erityisesti Kainuunkylän kilometrejä pitkä ja leveä niitysaarien laakio tarjosi kymmenille talouksille riittävän karjanrehun. Vanhimman vuoden 1543 maakirjan mukaan laakion molemmat rannat olivat noin 50 talon voimin asuttuja.

Nimenomaan Pohjois-Norjassa esiintyvää paria *Kvaen*-alkuista paikannimeä on suomalaiskansallinen tutkimus pitänyt tärkeimpinä todisteina "kaukaisen Jäämeren rannoille ulottuvasta kainulaisten vanhasta pohjanherruudesta". Toki kveenit sinne ulottivat retkiään, kuten jo Ottarin kertomuksesta 800-luvun lopulta ilmeni, mutta yksittäiset retket tuskin riittivät nimeämisen aiheiksi ja todisteeksi pohjanherruudesta. Nimet on yhdistetty kveeneihin ja sitä kautta hämäläisiin ja Satakunnasta tai Varsinais-Suomesta retkilleen lähteneisiin kainulaisiin. Tämä on kuitenkin äärimmäisen epätodennäköistä. Sekä kielellisesti että asiallisesti realistisempaa on yhdistää nämäkin nimet edellä mainittuun norjalaiseen maastotermin. Suuren *Kvaenangenin* vuonon (suom. Naavuono) perukassa on *Moan*-niminen laaja, alava, heinää kasvava maa. Ne olivat Pohjois-Norjassa harvinaisia ja elintärkeitä karjan rehun lähteenä. Samoin Altan *Kvaenvikin* yhteydessä on *Slaatten*-niminen alava, ruohoa kasvava ranta-alue.

Islantilais-norjalaiset kuvaukset erottavat kveenit selkeästi norjalaisista, ruotsalaisista, lappalaisista ja karjalaisista. Kveenejä voi jo tällä perusteella pitää heimoltaan hämäläisinä. Pohjoisen vanhimman luontonomistön (mm. suurten jokien *Tornion*, *Kemin* ja *Oulun* nimet jne.) alkuperän perusteella vanhimmat kveenit olivat hämäläisiä. Mutta sitä mukaa kun Peräpohjan jokilaaksot ja rannikko saivat asutusta keskiajan kuluessa Hämeestä ja Satakunnasta ja lopulta Varsinais-Suomesta ja Etelä-

Pohjanmaalta, lopulta Savostakin, kveenien etninen koostumus tosiasiaassa laajeni. Siitä huolimatta norjalaisille kveenit olivat jatkuvasti ja suomen kieltä puhuvia kveenejä, ”alamaalaisia”. Suomalaiset ovat olleet kveenejä nykypäiviin asti, vaikka nimityksen alkuperäinen merkitys on unohtunut.

Näin voi sanoa, että jo syvältä keskiajalta lähtien kveenit olivat norjalaisesta näkökulmasta hämäläisiä, pohjoispohjalaisia ja sittemmin myös pohjoissuomalaisia.

Bjarmit – Vienanjoen jäämit ('hämäläiset')

Jo mainittu norjalainen vauras kauppias-talonpoika ja viikinki Ottar asui 800-luvun lopulla jKr. Länsimeren eli Atlantin rannikolla koillis-Norjassa, Haalogalannin maakunnassa, niin kuin hän itse sanoi, ”pohjoisimpana kaikista norjalaisista”. Wessexin oppinut kuningas Alfred oli pestannut hänet lähdemiehekkeen Euroopan pohjoisosien kansoista ja maantieteestä kirjoittaessaan uutta täydennettyä versiota Orosiuksen maailmanhistoriasta. Ottarin kertomus ei siis ole saaga, vaan tosiasioihin pyrkivä kuvaileva kertomus.

Ottar asui tilaansa ilmeisesti Malangen-vuonon rannikolla Tromssasta etelään. Hän harjoitti maanviljelyä ja karjanhoitoa (lehmät, lampaat, siat), poronhoitoa, pyyntiä ja kauppaa sekä verotti lappalaisia. Veroina saamistaan turkiksista hän kertoi saavansa eniten tuloja.

Eläessään ja harjoittaessa elinkeinojaan pohjoisessa Ottar tunsikin Pohjois-Skandinavian olot jo hyvin. Tällöin hän kuvasi niukasti mutta realistisesti myös naapurimaansa *Kvenlandin*, sen sijainnin, asukkaat *kveenit* ja heidän suhteensa norjalaisiin. Itse asiassa kysymys oli, kuten edellä on osoitettu, mantereisen Suomen vahvimmas- ta ja vanhimmasta suomalaisheimosta *hämäläisistä*. Pohjoisen suurten jokilaaksojen tarjoamat loistavat edellytykset harjoittaa tuon ajan elinkeinoja, luonnonniityt, kala ja turkikset, olivat vetäneet heitä pohjoiseen, erityisesti Tornionlaaksoon.

Ottarilla ei ollut riittävästi tietoa maiden ja vesien ulottumisesta omaa kokemuspiiriään kauemmaksi pohjoiseen, pohjoisemmaksi, mihin valaanpyytäjät kulkivat retkillään ja mistä olivat kertoneet. Ottarilla oli tässä tutkimusmatkailijan uteliaisuutta ja halua kertoa uutta tietoa myös herralleen Alfredille. Niinpä Ottar varusti arviolta noin vuosina 870–890 viikinkien tapaan laivan ja miehistön. Hän purjehti Haalogalannista ensin päiväkausia pitkin rannikkoa pohjoiseen ja tapasi täällä vain lappalaisia. Sitten hän kääntyi (nykyisen Nordkapin kohdalla) ja purjehti itään länsituulella, jota joutui odottamaan. Lopulta maa kääntyi etelään ja kun saatiin pohjoistuulta, hän purjehti pitkin maan reunaa etelään. Ottar tuli suureen lahteen, johon laski suuri *Joki*. He käänsivät laivansa ja lähtivät etenemään jokea takaperin varautuen siihen, että pääsevät nopeasti pakoon, sillä oudoilla seuduilla he pelkäsivät vihollisia. He näkivät, että joen rannoilla oli viljelyksiä ja maa oli asuttu.

On selvää, että mereltä näin edetessään lahti, jota he lähtivät purjehtimaan, oli *Vienanmeri*, ja se joki, joka tuli heitä vastaan, oli *Vienanjoki*. Selvisi, että asukkaat olivat bjarmeja ja että juuri he olivat viljelleet maansa erittäin hyvin. Se, minkä hän näki, hän uskoi, mutta ei kaikkea sitä, mitä bjarmit kertoivat. Ottar havaitsi, että bjarmit olivat ulkonäöltään vaaleita ja että he puhuivat miltei samaa kieltä kuin lappalaiset. Hän tunsu lapinkielen jo entuudestaan ja tiesi senkin, etteivät lappalaiset viljelleet maata vaan elivät metsästyksellä ja kalastuksella. Ottar korosti sitä, että bjarmit ”viljelivät maansa erittäin hyvin” ja asuivat kiinteästi ja teki selvän eron tässä bjarmien ja turjanlappalaisten aution maan ja liikkuvan elämisen välille. Bjarmien viljelyllä Ottar lienee tarkoittanut suunnilleen samanlaista viljelyä, jota hän itse harjoitti: kotieläinten (lehmät, lampaat ja siat) pitoa ja heinän korjuuta niille. Bjarmien viljelemistä hän ei luonnehdi sen tarkemmin. Hän mainitsi itse myös kyntävänsä vähäisessä määrin hevosilla maata, siis viljaa varten. Ottarilla oli 600 kesyä poroa. Suurimmat tulot Ottar sanoi saavansa veroista, joita lappalaiset maksoivat otusten nahoilla, linnunhöyhenillä, mursunluulla ja mursujen ja hylkeiden nahoista punotuilla laivaköysillä. Kukin lappalainen maksoi veroa varojensa mukaan.

Parissa kymmenessä saagassa kerrotaan lähinnä norjalaisten viikinkien matkoista bjarmien maahan kaupankäynnin ja ryöstelyn merkeissä. Seikkaperäisimpiä ja luotettavimpia on kuningas Olavi Pyhän saagassa oleva kertomus kuninkaan yhtiökumppanin ja ystävän, haalogalantilaisen Karlin ja tämän veljen kauppamatkasta Bjarmiaan. Laivaan lastattiin kauppavaraita ja 25 miestä. Bjarmalantiin varusti samaan aikaan matkaa, omaa laivaa ja miehistöä myös kuninkaan vihemieheksi ja roistoksi kuvattu ylimys Tore Hund ’koira’. Koska matkalla olivat uhkana monet vaarat ja onnettomuudet, sovittiin sopimukseen pohjautuvasta yhteistyöstä. Kauppa käytiin omaan laskuun, mutta muu mahdollinen saalis jaettaisiin. Saagan ja matkakuvauksen kirjoitti kuuluisa Snorri Sturluson joskus 1100-luvun lopulla. Retki on ajoitettu yleensä kesään 1026. Olavi Pyhä hallitsi kuninkaana 1015–1028.

Matka sujui suotuisissa tuulioloissa, mutta riitaakin ilmeni mm. siitä, että Tore Hund oli ottanut mukaansa paljon enemmän miehiä kuin sopimus edellytti. Tore perusteli sitä laivan isolla koolla ja retken vaarallisuudella. Tärkein syy miesten paljouteen oli kuitenkin suunnitelma ryhtyä ryöstelemään, kun kauppa oli käyty. Tore piti huolen siitä, että hän purjehti keulassa.

Nimien Bjarmaland ja bjarmi tulkinnessa on yhdyttävä Martti Haavion käsitykseen sen yksinkertaisuuden ja konkreettisuuden perusteella. Kun viikingit purjehtivat yleensä keväällä Bjarmalantiin, suunta oli itä, nousevan auringon suunta. Valo lisääntyi, se saattoi suorastaan häikäistä vasten aurinkoa sen suuntaan purjehtivia. Norjalaisten viikinkien kieli oli islantipohjainen. Kielen *bjarm* merkitsee ’kirkas’, ’valon loiste’, ’kajo, kajastus’, ’hehku’, ’hehku’. Nimi Bjarmaland voitaneen suomentaa ”Valonmaa” tai suorastaan ”Nousevan auringon maa”. Bjarmit olivat siis ”valon lapsia”.

Matka meni hyvin, ja kun tultiin Bjarmalandiin, laivat ohjattiin suurta jokea kauppapaikan (til kaupstadhar) rantaan. Vienanjoen tiedämme hiljaa virtaavaksi, suvantomaiseksi, joten sitä pääsi laivoilla pitkälle sisämaahan. Solmittiin kaupparauha ja pidettiin markkinat. Sekä Karli että Tore saivat mukanaan tuomansa tavarat hyvin vaihdetuiksi turkiksiin, oravan, majavan ja soopelin nahkoihin. Sanottiin myös, että he ostivat tuomisillaan turkiksia. Kun markkinat olivat ohi, purjehdittiin ulos Vienanjoelta (ánni Vinu) ja rikottiin kaupparauha maan asukkaiden kanssa. Kauppamiesten rooli vaihdettiin viikinkien rooliin. Pidettiin neuvoa ja päätettiin palata maihin ryöstämään bjarmien omaisuutta, koska toiveita oli hyvästä saaliista, vaikka henki saattoi joutua vaaraan.

Tore tiesi, että täällä oli tapana kun rikkaat miehet kuolivat jakaa heidän irtain omaisuutensa vainajan lesken ja perillisten kesken. Vainaja sai puolet tai kolmasosan, ja hänen osansa vietiin metsiin, haudattiin ja peitettiin mullalla tai tehtiin kumpu tai rakennettiin talo sitä varten. Niin jätettiin laivoille vartijat ja mentiin maihin. Rannalla oli ensin tasainen kenttä ja sen takana sankka metsä. Siellä kuljettaessa hakattiin puista parkkia merkiksi paluuta varten. Metsästä löydettiin lukittu tarha, jonka vartijat eivät olleet vielä saapuneet. Tarhassa olevaan kumpuun oli mullalla peitetty hopeaa ja kultaa. Tarhan portti hakattiin auki, ja aarteet kaivettiin esiin. Tore varoitti, että tarhassa oli bjarmien jumala nimeltään *Jomali* (Jómáli) ja ettei kenenkään pidä rohjeta ryöstää sitä.

Aarteita otettiin vaatteisiin käärittynä mukaan niin paljon kuin jaksettiin kantaa – multaakin tuli mukaan. Tore käski veljeksien Karlin ja Gunnsteinin lähtemään edeltä, hän tuli viimeisenä. Tore palasi Jomalin luo, otti sen sylissä olevan hopeamaljan, joka oli täynnä hoperahoja, kaatoi ne takkinsa liepeisiin ja otti myös maljan sangoista käsivarrelleen. Kun Karlin miehet olivat portilla odottamassa ja huomasivat Torin aarteineen, Karli juoksi Jomalin kuo ja havaitsi, että tällä oli paksu koru kaulassaan. Karli heilautti kirveellään ketjun poikki, jolloin Jomalin pää pyörähti alas. Nyt ryskeen kuultuaan tulivat vartijat paikalle. Bjarmit lähtivät torvia soittaen kiljuen miestien perään. Ankaran kilpajuoksun jälkeen metsässä ja tasaisella rantakentällä miehet pääsivät laivoilleen, nostivat purjeet ja pääsivät pakoon. Karlin ja Toren välille tuli riitaa saaliin jaosta ja Jomalin kaulassa olleesta paksusta ketjusta. Sen Karli aikoi viedä herralleen kuninkaalle. Näissä selvittelyissä bjärköäläinen Tore surmasi Karlin hyljekeihäällään. Tore ryösti vielä veljesten saaliin.

Tärkeimpien kirjallisten tietojen, Ottarin kertomuksen ja Olavi Pyhän saagan valossa Bjarminmaa sijaitsi Vienanjoen varressa, jonkin matkan päässä Vienanmereltä. Hiljaa virtaava leveä 750 kilometriä pitkä Vienanjoki oli isoillakin viikinkilaivoilla kuljettavissa oleva joki – onhan se nykyisinkin koko pituudeltaan kelvollinen laivakululle. Perillä Bjarmiassa joen länsirannalla oli tasaista kenttää ja sen takana sankkaa metsää, johon bjarmit olivat kätkeneet aarteensa. Bjarmien nähtävästi joen länsirannalla sijaitsevan asuinpaikan rannassa sijaitsi heidän kauppapaikkansa, johon päästiin laskemaan laivoilla. Kaupparauhan aikana pidetyillä markkinoilla

käytiin kauppa, jossa viikingit vaihtoivat kauppaa varten tuomansa tavarat pääosin turkiksiin. Ajan arkeologisten löytöjen valossa kauppaa käytiin myös hopearahoilla, ja vaihtokaupan tavarat olivat pääasiassa korut, erityisesti soljet, ranne- ja kaularenkaat, sormukset, korunapit ja aseet, keihäät, miekat, kirveet, puukot ja kilvenkupurat. Eri yhteyksistä käy esiin, että viikinkien kilvet olivat kaikkein lujimpia. Selväksi käy, että bjarmit olivat sisämaan asukkaita, asuivat sisämaassa, kulkivat sisämaan vesireittejä ja harjoittivat sisämaan elinkeinoja.

Ottarin ihailun kohde oli, miten bjarmien maa oli ajan oloissa korkeatasoisesti viljeltyä. Ottarin omaan maatalouteen verrattuna pääelinkeino oli bjarmeillakin karjanhoito eläiminä lehmät, lampaat, siat ja ilmeisesti hanhet. On selvää, että metsästys ja kalastus olivat myös tärkeitä sekä ruokataloudessa että tietenkin turkisten lähteenä. Karjanhoito perustui luonnonniittyjen laidunnukseen ja niityiltä talvikautta varten korjattuun ja kuivattuun heinäen.

Satelliittikarttoja seuraamalla pitkin Vienanjokea huomio kiinnittyy valtavaan niittysaarten laakioon Holmogoryn suuren kylän, aiemman kaupungin alueella noin 70 kilometriä jokisuulta etelään. Laakio on noin 25 kilometriä pitkä ja keskeltä 12,5 kilometriä leveä. Alueella on epäilemättä sijainnut kerrallinen Vienanjoen suistomaa, jollainen oli muodostunut sittemmin Vienanjoen laskuun merelle. Rehevien tulvaniittyjen ja muhevien peltomaiden paljous oli karjanhoidon, alueen asuttamisen ja nousun perusta. Se oli tekijä ja edellytys sille, että viljelyä ja karjaa elannokseen tarvinnut bjarmikansa asettui juuri tälle alueelle. Myös turkiseläinten metsästys oli tekijä, joka heillä oli alun perin hallinnassaan. Turkikset, niiden kauppa ja vesitiet olivat toinen tekijä, johon he kiinnittivät huomiota alueelle asettuessaan.

Holmogory oli jo viimeistään 1600-luvulta lähtien tunnettu koko Venäjän parhaimpiin lukeutuvasta lehmärodustaan, Holmogoryn lehmästä. Se oli suurikokoinen eläin, mainion hyvä maidontuottaja. Rodun kehittymisen perusta olivat erinomaiset kesälaitumet monipuolisine heinälajeineen ja runsaista heinäsaadoista korjattu riittävä talviruokinta. Alkuperäiseen karjaan alettiin jo varhain risteyttää muualta tuotuja nautoja, nähtävästi laivoilla Hollannista ja Holsteinista tuotuja rotuja. Holmogoryn nauta oli myös lihakarjarotu, joka vapautti pitäjänsä jatkuvasta kierteestä saada saaliiksi lihaa metsänotuksista. Toki peuroja oli Vienan metsistä vielä yltäkylläisesti saatavissa.

Toinen vastaavanlainen mutta pienempi kerrallisesta suistomaasta syntynyt niitylaakio, joka veti pohjoisessa asukkaita, oli Tornionlaaksossa Kainuunkylän niittysaarten 7 km pitkä ja 2 km leveä keskittymä Ylitorniolla. Se oli perusta kveenien asettumiselle alueelle turkisten saatavuuden, kalastuksen ja lappalaisten verotuksen kanssa. Onko pelkkä sattuma, että Ottarilla esiintyvät kveenit ja bjarmit rinnakkain pohjoisessa kohtaamistaan kansoista samaan aikaan 800-luvun lopulla ja siitä eteenpäin vuorovaikutuksessa norjalaisten kanssa saagojen kuvauksissa?

Holmogory mainitaan Moskovan Venäjän hallinto- ja kauppakeskuksena kirjallisissa lähteissä jo 1300-luvun alkupuolelta lähtien. Keskusasema alueella oli ollut

jo vuosisatoja sitä ennen. Viikingit pitivät sitä yllä kaupassaan ja ryöstelyssään alueen rikkauksien lähteenä. Myös Novgorodin kauppiaat kulkivat siellä, kuten myös luultavasti hollantilaiset kauppamiehet.

Pohjois-Venäjän turkiskauppaa välittyi Holmogoryn kautta Länsi-Eurooppaan ennen Arkangelin perustamista. Holmogory (Colmogor) mainitaan venetsialaisessa kartassa vuodelta 1551 Venäjän pohjoisimpana keskuksena/kaupunkina. Englantilainen löytöretkeilijä Richard Chancellor purjehti laivoineen 1553 Vianmerelle ja avasi Englannin kauppap tien Jäämeren kautta Venäjälle. Chancellor purjehti Vianjoelle ja laski kahdella kauppalaivallaan Holmogoryn satamaan. Tsaari Iivana IV Julma oli englantilaisten tulosta innostunut, halusi murtaa hansan kauppamonopolin ja antoi vuonna 1555 englantilaisille oikeuden harjoittaa kauppaa pohjoisen kautta Venäjälle. Koska Englannin kauppakompanian purjehtiminen ja kauppa olivat vaivalloisia suurilla kauppalaivoilla Holmogoryn kautta, tsaari perusti vuonna 1584 jokisuistoon uuden sataman ja kaupungin, joka sai ensin nimen *Novaja Holmogory* 'Uusi Holmogory'. Sen nimeksi tuli pian *Arkangeli* 'Arkkienkelin' kaupunki. Nähtävästi uuden sataman perustamiseen antoi aiheutta myös ylhäällä Vianjoella olevan sataman mataloituminen.

Mistä nimi *Holmogory*? Kysymykseen on annettu hyvin monia vastauksia. Tässä yritetään todennäköisintä vaihtoehtoa. Mitä ilmeisimmin *Holmogory* on alkulähdöllään viikinkien antama vastaavanlainen, ajan kuluessa jotenkin slaavilaistunut nimi kuin oli samoihin aikoihin varjagien Novgorodista käyttämä, saagoissa esiintyvä nimi *Holmgård/Holmgaard*. Alun perin nimi on ollut gotlantilaisten kauppiaiden Olhavanjoen saaren kauppakartanostaan käyttämä nimitys. Gotlantilaiset kutsuivat kauppakartanoaan myös nimellä *Gutagård*. Nimen merkitys on ollut kuta kuinkin 'Saaren kartano/kaupunki' saarellisen sijaintipaikan mukaan (vrt. ruotsin sana *holm*, *holme* 'saari').. Kartano rakennettiin saaren turvallisuuden ja kulun vuoksi. Viikingeille Holmogory/Holmgård tuli hyvin tutuksi paitsi kauppapaikkana myös ohikulussa, kun viikingit purjehtivat Vianjokea Volgalle ja muille Venäjän joille.

Varsin yksimielisiä ollaan nykyisin, että *bjarmit* olivat alkuperältään suomensukuisia, ja myös venäläiset tutkijat ovat tunnustaneet tämän. Suomalaisuutta tukee tieto, että *bjarmit* puhuivat saamelaisten kieltä muistuttavaa kieltä, että he olivat Otarin mukaan vaaleita ja että heidän jumalansa oli nimeltään liki suomenkielinen *Jomali*. Vanhoissa venäläisissä lähteissä *bjarmit* luettiin Pohjois-Venäjän suomensukuisiin kansoihin, joista käytettiin *tshuudit*-nimeä. Matkallaan Arkangelissa 1842 M. A. Castrén tallensi sikäläistä muistitietoa, jota hän kuuli sanojensa mukaan kaikkialta Vianmeren ja -joen rantamailta. Kertomusten mukaan alueella asui vanhastaan ennen venäläisiä pakanallinen kansa nimeltään *tshuudit*, "pakanallisessa pimeydessä ja seuraten kaikessa omaa lakiaan". He olivat luonnostaan rauhallista sukukuntaa, joka harjoitti pääasiassa maanviljelyä ja karjanhoitoa ja sen ohella he olivat erityisen taitavia sepäntöissä. Vianjokivarressa he asuivat kylissään kukkuloille rakentamissaan taloissa ja muilla korkeilla paikoilla. Myös vainajille he katsoivat leposijat

korkeilta paikoilta. Tshuudeja kuvattiin voimakkaaksi ja pitkäkasvuiseksi kansaksi. Niin myös heidän lehmänsä, hevosensa ja muu karjansa oli tavattoman suurta. Mittaamattomat olivat tshuudien aarteet, jotka he tavallisesti hautasivat maahan niiden säilymiseksi. Siellä mihin tällaisia aarteita on kätetty, palaa nyt toisinaan yön pimeydessä matalia valojoja. Castrén lisäsi tähän huomion, että samaa perinnettä tavataan myös Suomessa ns. *aarnihaudoissa*.

Castrén kertoi myös, että väestö harjoitti pontevasti kauppaa. Heillä oli temppeeli sekä uhripaikka. Joutuessaan ottamaan vastaan yhä uusia Novgorodin hyökkäyksiä he olivat rakentaneet Vienanjokivarteen useita linnakkeita ja vallituksia. Lopulta heidät kuitenkin voitettiin, jolloin osa pakeni metsiin mutta suuri osa jäi, otti kristinuskon ja sulautui maan uusiin asukkaisiin.

Näin elää tshuudien muisto Vienanjoella. Castrén piti itseään asiantuntijana ja sanoi, että moni asia tshuudien perinteestä sopii suomalaisiin. Parhaiten sai näitä muistoja muinaisista asukkaista talteen Holmogorystä. Castrén oli huomaavinaan Arkangelin ja Holmogoryn ihmisissä usein suomalaisia kasvopiiirteitä, kuten katseen terävyyden ja kasvojen, silmien ja hiusten vaalean värin, joka selvästi erotti ihmiset venäläisestä ihmistyyppistä. Näitä piirteitä sai nähdä jopa aivan perhekohtaisesti eli oli perheitä, jotka juonsivat alkuperänsä vanhoista tshuudeista. Myös puheessa saattoi olla säilyneinä äännepiirteiltään suomen kielen sanoihin palautuvia sanoja. Myös kansankulttuurissa Castrén oli huomaavinaan suomalaisia tapoja.

Venäläisissä kronikoissa esiintyvä nimi *Tshud zavolotskaja* 'Taipaleentakaiset tshuudit' on yhdistetty Vienanmeren alueen vanhoihin suomensukuisiin; epiteetti viittasi Novgorodista käsin katsoen erämaiden takana asuviin tshuudeihin. Toisinaan kronikoissa mainitaan pelkkä *Savolokshie* 'Taipaleentakainen' aluenimenä, esimerkiksi kun ruhtinas Svjatoslavin poika 1078 tapettiin Taipaleentakaisessa ja tappajiksi mainitaan tshuudit eli jäämit. Muutaman kerran Savolokshien eli Taipaleentakaisten asumaseuduksi mainitaan Vienanjoki (Dvina). Vuonna 1171 sanotaan voivodi Danislaw Lasutitschin Novgorodista tehneen sotaretken Vienanjoelle (Dwina) 500 miehen kanssa ja ottaneen veroa Taipaleentakaisilta. Kysymys oli todennäköisesti pohjoisista tshuudeista eli bjarmeista.

Castrén näki tshuudit samana suomalaiskansana ja -maana, mitä olivat skandinaavisten lähteiden bjarmit ja Bjarmaland. Castrénin mukaan oli jopa varmaa, että bjarmit olivat suomalaisia. Tämä tulkinta oli hänenkin käytössään olleiden niukkojen lähdetietojen valossa oikea ja luonnollinen. Castrén myös tarkensi ja näki tshuudit ja bjarmit pikimmin karjalaisina. Hänellä ei ollut vielä käytössään arkeologisen tutkimuksen tietoja Karjalan nuoresta varhaishistoriasta. Kun Ottar mainitsee ja kuvaa bjarmit korkeatasoista viljelyä harjoittavana kansana Vienanjoella jo 800-luvulla, karjalainen asutus, kulttuuri ja heimo olivat tuolloin vasta syntyneessä Laatokan rantamilla. Karjalan asutus oli 800-luvulle tultaessa vielä kovin vähäinen ja vähäväkinen, niin ettei sillä voinut vielä olla voimaa ja edellytyksiä vahvaan asutustoimintaan ja viljelyyn pohjoisen suunnalla. Tämä koskee niin kveenien kuin bjarmien

olemassaolon edellytyksiä. Nykytutkimuksen valossa näyttääkin pitkälti siltä, että länsisuomalaiset, lähimpänä hämäläiset, panivat alkuun kiinteän viljelypohjaisen asutuksen sittemmin karjalaisen asutuksen ydinalueella Laatokan Karjalassa. Mero-vingi- ja viikinkiajan kalmistot (Sortavala, Kurkijoki, Sakkola, Käkisalmi ym.) ajalta noin 700–1000 osoittavat rakenteeltaan ja esineistöltään, että Karjalaa asutettiin Länsi-Suomesta ja tällöin erityisesti Hämeestä. Vasta viikinkiajalla asutus ja kulttuuri nousivat Laatokan-Karjalassa karjalaisten ekspansioikykyäkin mahdollistavaan voimaan. Karjalaiset mainitaan Novgorodin kronikoissa ensimmäisen kerran vasta vuonna 1143 taistelemassa jo hämäläisiä (jäämejä) vastaan Novgorodin kanssa.

Myös Mikkelin seutu ja tällöin savolaisen asutuksen nousu saivat 1000-luvulle asti Hämeestä väestöainesta sikäläisten kalmistojen valossa. Runsas *Hämeen*-alkuinen ja muu hämäläisperäinen paikannimistö (esim. *Tunturinvuori*-nimien levintä Hämeestä Karjalaan ks. teos *Pohjan poluilla 1993* Vahtolan artikkelissa s. 114–115. Sanan *tunturi* ovat hämäläiset omaksuneet korkeiden maankohoumien nimiin saamelaisilta Lapin retkillään). todistavat hämäläisten voimaa Karjalassa ja Savon alueella ennen savolaista asutusvaltausta.

Hämeen ja siihen liittyen Satakunnan asutus, väestö ja talous kasvoivat jo mero-vingiajalla 600–800 arkeologisten löytöjen ja kalmistojen määrän kasvaessa sellaiseen voimaan, että se mahdollisti myös ulospäin suuntautuvan ekspansion elämän edellytysten vahvistamiseksi. Suuntina olivat pohjoisessa sisä-Suomen erävaltaukset aina Peräpohjaa eli Kvenlandia myöten, Savo ja Laatokan Karjala. Hämeellä oli voimaltaan ja itäiseltä, vesireittejä itään avaavalta sijainniltaan selvästi parhaat edellytykset lähettää Vienan maille ja vesille sitä suomalaista väestöä ja asutusta, jonka tunnumme 800-luvulta lähtien bjarmeina ja heidän korkeatasoisena viljelynään.

Hämäläisen heimon eränkäynti ja intressipiiri ulottuivat Hämeestä käsin 800-luvulle tultaessa mitä ilmeisimmin jo koko Itä-Suomen alueelle, itään ja länteen laskevien vesien vedenjakajalle ja Laatokalle asti. Karjalaiset ja savolaiset eivät olleet vielä kilpailemassa erämaista, olivathan hämäläiset itse antamassa osansa näiden heimojen synnyssä. Hämäläisillä oli väkeä ja voimaa katsella heimolleen uusia asuinsijoja lappalaisten harvakeen asuttamasta pohjolasta – norjalaisten viikinkien ja lapinkävijöiden Pohjanlahden perään laskevien jokien alueella kveeneiksi ja Vienanmeren–Vienanjoen linjalla bjarmeiksi ja jäämeiksi nimeämistään hämäläisistä.

Bjarmien suomalaisuutta/hämäläisyyttä tukevat myös lukuisat suomalaisperäiset, erityisesti *-la*-loppuiset paikannimet kylien niminä. Nimi *Viena(n)joki* on luontevimmin selitettävissä suomalaisperäiseksi. Nimi voidaan yhdistää suomen sanaan *vieno* 'hiljainen, hidas, tyyni, esim. vedestä'. Kun Vienanjoki on tunnetusti hitaasti ja hiljaa virtaava koko matkaltaan, selitystä ei tarvitse sen kauempaa etsiä. Venäjän nimi *Dvina* on luontevasti muodostunut *Vienasta*. Suomen murteissa sanaa *vieno* esiintyy laajasti ja hajanaisesti, etupäässä kuitenkin itämurteisiin painottuen (kaakkoismurteet, savo ym.) ja myös lähisukukielissä.

Vienanjoen suurella suistosaarella Arkangelia vastapäätä on suuri, ilmeisen vanha kylä *Kavkola*. Sen lähtökohta on epäilemättä suomen *Kaukola*. Kyseessä on sangen vanha nimi: Suomessa on yli 20 *Kaukola*-kylännimeä ja toistakymmentä vanhan kantatalon nimeä. Nimet kulkevat läpi Suomen rautakautisen asutuksen Satakunnasta Hämeen kautta Karjalaan. Nimet palautuvat ilmeisimmin germaaniseen *Gaug-*, *Gaugia*-nimien kantaan. Maininnan arvoinen on Kokemäen kylä *Kaukaritsa*, jonka lähtönimi on mitä selvimmin germaaninen Gaugerich. Samassa Vienanjoen suistossa on kylä nimeltään *Lastula*. Se on suomalaisnimi, jonka lähtökohtaa ei täsmällisesti käy määrittäminen. Alueella on myös *Sysmä*-niminen kylä; se voidaan yhdistää Hämeen Sysmän nimeen. *Sysmä*-vesistönimiä on Savossa ja Pohjois-Karjalassa. Pinega-joelta (on Vienanjoen sivujoki) löytyy kylä nimeltään *Voepala*, jonka yhdistää Sysmän *Voipalaan* ym. vanhoihin *Voipala*-nimiin, ja Onega-joen varrelta *Hajala*, johon voi verrata Mynämäen *Hajalaa*. Pinegan-Vienanjoen varsilta löytyvät mm. *Soyala*, *Chakola*, *Pirinemi*, *Verkola*, *Kevrola*, *Kushkopala*, *Novolavela*, *Korbola*, *Juro-la*, *Tsimola*, *Laaja*, *Lahta* ym. Nimet ovat vaikeita ”suomalaistaa” mutta *la*-loppuisina ne osoittavat Pohjois-Vienan alkuväestön olleen suomalaisia tai suomensukuisia ennen venäläisten tuloa.

Sysmästä avautuvat hyvät vesitiet Pielisen suunnassa itään. Sysmässä on kirkonseudulla huomattava rautakautinen asutuskeskittymä merovingi- ja viikinkiajalta, kalmistoja ja uhri- eli kuppikiviä. On myös mainittava Voipalasta löydetty suuri hopea-äärre 1000-luvulta.

Suomalaisnimet ovat varmaankin peräisin viimeistään varhaiskeskiajalta, jolloin Vienanjoen seutu oli vielä suomensukuisten, lähinnä bjarmien/tshuudien asumaaluetta ennen Novgorodin ja venäläisten Bjarmian valtausta 1200-luvun puolivälissä. Haakon Haakoninpojan saaga tietää kertoa, miten bjarmeja pakeni 1230-luvulla Norjan kuninkaan suojiin asettuen Malangeniin asumaan. Synnä lienevät olleen Novgorodin ja karjalaisten toistuvat hyökkäykset ja Bjarmian valtaus ja ehkä mongolien invaasio Venäjälle.

Sanomalehti *Keskisuomalaisen* toimittajat kävivät kesällä 2007 Arkangelissa ja sen ympäristössä keräämässä muistoja bjarmeista. He tapasivat tällöin Arkangelin historiallisen museon arkeologisen osaston johtajan Aleksei Jedovinin. Hän kertoi, että ”bjarmien suomensukuisuus on nykyisin tunnustettu tosiasia myös venäläistutkijoiden keskuudessa”. Kiistelyä oli enemmänkin siitä, mitä suomalaisugri-laista heimoa bjarmit olivat. Jedovin itse uskoi, että saagojen bjarmit olivat Vienanmeren ympäristössä asuneita *jeemejä*. Heidät tunnetaan historiassa myös nimellä *jäämit*. Jedovinin mukaan esimerkiksi Vienanjoen alueen verokirjassa vuodelta 1137 puhutaan yksinomaan jeemeistä. Jeemeihin viittaavana paikannimenä hän mainitsi Holmogorysta etelään Vienanjokeen laskevan sivujoen *Jemtsan* sekä *Jemetsikin* ja *Jemengan* kylät. *Jeemit/Jäämit*-nimitystä käytettiin etupäässä Suomessa asuneista hämäläisistä, mutta Jedovinin mukaan oli kysymys kahdesta eri heimosta. Myös arkeologiset löydöt puhuivat bjarmien suomalaisuuden puolesta Jedovinin mukaan, vaikkakin ne

olivat niukat kenttätutkimuksen vähäisyyden vuoksi. Merkittävä arkeologinen löytö on vuonna 1989 Vienanjoen suistoalueelta löydetty 1,8 kg painanut hopea-aarre, joka koostui 1100-luvun lähinnä hollantilaisista hopeakolikoista.

Jemtsa-nimistä tulevat luonnollisesti mieleen Hämeen *Jämsä*-nimet, joita on levinnyt Pohjois-Suomeenkin.

Novgorodin vanhoissa kronikoissa *jäämeiksi* tunnetaan nimenomaan hämäläiset, joita vastaan novgorodilaiset tekivät yhdessä karjalaisten kanssa sotaisia retkiä. Pian alkoivat myös *jäämit* tehdä retkiä Novgorodin maille. Vanhin tiedossa oleva on Vladimir Jaroslavinpojan voittoisa retki jäämejä vastaan vuonna 1042. On selvää, että venäläisten käyttämä nimi *jäämi*/jeemi on väännös nimestä *Häme/hämäläinen*; Hämeen asukkaita on vanhaan aikaan kutsuttu myös *hämeiksi*. Bjarmeista venäjän kielessä pohjoisessa käytetyn *jeemit/jäämit* -nimen alkuperää on vaikea selittää ilman niiden yhteyttä nimityksiin *hämeisiin ja hämäläisiin*. On luontevaa käsittää, että nimet ovat tulleet käyttöön silloin, kun Vienanjoen uudisasukkaiden yhteys Hämeeseen ja hämäläisiin vielä tiedostettiin. Novgorodin kronikassa vuodelta 1078 mainitaan *Sawolokschie tsuudien* rinnakkaisnimenä *jeemit*.

Hämäläisten muutto ja asettuminen asumaan Vienanjoelle *bjarmeina* eli *jeemeinä* tapahtui Ottarin kertomuksen ajoituksen perusteella myöhäisintään 800-luvulla, ehkä sen jälkipuoliskolla. Muuttoja ja retkeilyä saattoi tietenkin olla myöhemminkin, 1200-luvun alkupuolelle asti Novgorodin Bjarmian valtaukseen saakka.

Matkaaminen Hämeestä oli tuttua ja helppoa paljon käytettyjä eränkäynnin reittejä Oulujärvelle; *Matkus*-alkuiset paikannimet osoittavat yhtäältä matkaamista kuvaavia taipalia. Oulujärveltä päästiin Vianaan monia reittejä, esimerkiksi Emäjoen vesistöä Alanteenjärvi – Vuokkijärvi – Torniojärvi – Hyry – Aijonlahti – Vuokkiniemi – Kuittijärvi – Uhtua – Kemijoki – Vienanmeri. Tätä reittiä kulkivat mm. suomalaiset heimosoturit heimosotarekillään Vianaan vuonna 1918. Kuten edellä nähtiin, *Torniojärvi* oli vanha hämäläinen nimi, samoin *Kemijoki*. Vienanmeressä olivat vastassa Solovetskin eli Solokan saaret. Nimeen sisältyy suomalainen vanha maastosana *salo*, joka merkitsi 'suurta mantereenläheistä saarta'. *-salo*-loppuisten suurien saarien nimet keskittyivät selvästi erityisesti hämäläisten erävesille sisä-Suomessa. Oulunjärven eteläpuolelta lähti Rehjan ja Nuasjärven kautta *Hämeen*-nimin merkittyä Kuhmon vesien kautta Repolaan ja Vianaan johtavia väyliä. Parhaita kulureittejä olivat Pieliseltä itään johtavat, Vienasta länteen laskevat väylät Lieksanjoesta lähtien.

Oulujärven eteläpuolelta lähti Rehjan ja Nuasjärven kautta *Hämeen*-nimin merkittyä Kuhmon vesien kautta Repolaan ja Vianaan johtavia väyliä. Parhaita kulureittejä olivat Pieliseltä itään johtavat, Vienasta länteen laskevat väylät Lieksanjoesta lähtien.

Matkat bjarmien maille ovat jättäneet Kainuun vesien rannoille huomattavan määrän muinaisesineitä ja rautakautisia hautojakin. Niitä on yleisesti luonnehdittu

länsisuomalaisiksi. Kauppa- ja käyttötavarana liikkuvien esineiden tarkkaa alkuperää on vaikea täsmällisesti määrittää. Vaikka esim. koru oli valmistettu Vakka-Suomessa tai Kokemäenjokilaaksossa, se voi joutua hämäläisten omistukseen ja kulkea heidän kauppatarvaranaan Karjalaan, Lappiin ja Bjarmiaan.

Hämäläisillä saattoi olla Kainuun–Vienan vesien lisäksi muitakin kulkuteitä itään ja edelleen pohjoiseen. Kun hämäläiset olivat asuttamassa Karjalaa, tulivat sikäläiset vedet ja reitit tutuiksi. Vuoksen vesiä päästiin Karjalaan ja Laatokalle. Laatokalta avautui vesitie suurta *Syväriä* pitkin Ääniselle. Äänisen Poventsanlahdesta voitiin jatkaa useita vesiteitä, esim. Vuolijärvi – Matkajärvi – Uikujärvi – Kesäjoki Vienanmereen. Tätä vesilinjaa pitkin rakennettiin kulkemaan 1930-luvulla kuuluisa Stalinin kanava. Monet järvien ja jokien nimistä tällä taipaleella ovat suomenkielisiä. Esim. *Vuolijärvi*-nimi tulee sanasta *vu*, *vuoli* 'virta'. Hämeen sydämessä on useita *Vuoli*-nimiä. Mm. kotieläinten kuljetus lienee ollut haasteellista. Kun tiedämme, että Suomessa jo kivikaudella pidettiin karjaa, osattiin karjaa epäilemättä kuljettaa myös rautakaudella pitkiäkin matkoja. Lehmät ja muutkin eläimet olivat noihin aikoihin vielä pienikokoisia, ja eläimiä voitiin tietenkin kuljettaa myös vasikkoina ja kasvattaa perillä. Karja- ja viljakauppa oli viikinkien käymässä kaupassa yleistä. Näin voidaan ajatella, että bjarmit vaihtoivat turkiksilla myös kotieläimiä, joita viikingit rahtasivat suurilla kauppalaivoillaan *knarreilla* Vienanmerelle.

Kaupankäyntiin painottuvat ystävällismieliset suhteet lienevät norjalaisten ja bjarmien välillä olleet aina tärkeitä, tärkeämmät, mitä sittenkin melko vähäiset saagit seikkailullisen luonteensa vuoksi antavat ymmärtää. Novgorodin poliittis-sotilaallinen paine pohjoisenkin suunnalla jo 1000-luvulta alkaen pakotti bjarmit puolustautumaan ja rakentamaan mäkilinnojaan Vienanjoen varteen. 1100-luvulla Karjala liitettiin Novgorodin vaikutuspiiriin ja veroalamaisuuteen. Novgorodin alistamisen, pakkoverojen ja hyökkäysten paine kasvoi myös Vienanmeren ympäristön tshuudeja ja siinä myös bjarmeja kohtaan sekä hämäläisiä vastaan. 1200-luvun alkupuolelle tultaessa bjarmit eivät pystyneet enää pitämään itsenäisyyttään. Novgorodin lisäksi myös mongoli-invaasio Venäjälle lisäsi rauhattomuutta.

Myös Norjan asemat Jäämeren rannikolla joutuivat Novgorodin uhan alle. Saa-
gojen mukaan viimeinen norjalaisten matka Bjarmiaan tehtiin 1222. Norjasta bjarmit joutuivat hakemaan turvaa. Noin 1240 bjarmeja muutti Pohjois-Norjaan ja asettui kuninkaan suojeluksessa asumaan Malangenin vuonon seuduille. Heidän oli kääntyminen myös kristinuskoon. Suurin osa bjarmeista – sikäli kun heitä oli läpi melskeiden enää elossa – lienee jäänyt entisille sijoilleen ja sulautui uuden vallan tuomiin uudisasukkaisiin, etupäässä venäläisiin ja karjalaisiin.

Kirjallisuus

Adam av Bremen, *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Översatt av Emanuel Svenberg. Stockholm 1984.

Ahlqvist, Aug., *Kalevalan karjalaisuus*. Helsinki 1887.

Akiander Matth., *Utdrag ur ryska annaler*. Suomi 1848. Åttonde årgången. Helsingfors 1849.

Bartholin, T. S., *Dendrochronology in Sweden*. Ed. by N. A. Mörner & W. Karlén. Climatic Changes on a Yearly to Millennial Basis. Utrecht 1984.

Briffa, K. R., Bartholin T. S. et al., "A 1400-year tree-ring record of summer temperatures in Fennoscandia". *Nature*. Vol. 246. 1990.

Briffa, K. R., Jones, P. D., Bartholin, T. S. et al., "Fennoscandian summers from AD 500: temperature changes on short and long timescales". *Climatic Dynamics Vol. 7, Number 3 April 1992, 111–119*.

Castrén, M. A., *Reseminnen från åren 1838–1844*. Nordiska resor och forskningar I. Helsingfors 1870.

Carpelan, Christian, "Käännekohtia Suomen esihistoriassa aikavälillä 5100...1000 eKr.". *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Ekenäs 1999.

Edgren, Torsten, "Kivikausi". *Suomen historia I*. Espoo 1984.

Edgren, Torsten, "Den förhistoriska tiden". *Finlands historia I*. Andra upplagan. Ekenäs 1993.

Hallencreutz, C. F., *Adam, Sverige och trosskiftet*. 1984.

Heyd, Volker, *Miten pieni Jamna-kansa muutti Euroopan 5 000 vuotta sitten*. Uutiset ja tiedotteet. Helsingin yliopisto.

Huurre, Matti, *9000 vuotta Suomen esihistoriaa*. Viides, uudistettu painos. Keuruu 1995.

Huurre, Matti, *Kivikauden Suomi*. Keuruu 1998.

Julku, Kyösti, *Kvenland – Kainuunmaa*. Jyväskylä 1986.

Julku, Kyösti, "Majuri Peter Schnitlerin Kvenland". *Faravid* 11/1987.

Kaukiainen, Yrjö, "Suomen asuttaminen". *Suomen taloushistoria I*. Helsinki 1980.

Kivikoski, Ella, "Suomen esihistoria". *Suomen historia I*. Porvoo 1961.

Koivulehto, Jorma, "Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa". *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Ekenäs 1999.

Koskela, Mervi, *Bjarmaland*. Acta Universitatis Ouluensis. B Humaniora 145. Oulu 2016.

Lagerqvist, L. O., *Sverige och dess regenter under 1000 år*. 1979.

- Lehtosalo-Hilander, Pirkko-Liisa, ”Keski- ja myöhäisrautakausi”. *Suomen historia 1*. Espoo 1984.
- Lerdam, Henrik, *Birk, lov og ret. Birkerettens historie i Danmark indtil 1600*. Köbenhavns Universitet 2004.
- Luukko, Armas, *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku*. Oulu 1954.
- Mccannon, John, *A History of the Arctic. Nature, Exploration and Exploitation*. Reaktion Books. First published 2012.
- Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*. Gaudeamus 2016.
- Mäki vuoti, Markku, ”Oulun Kaakkurin kalmisto”. *Oulujokilaakson historia*. Oulu 1991.
- Niskanen, Markku, ”Itämerensuomalaisten alkuperä fyysisen antropologian näkökulmasta”. *Studia Historica Fenno-Ugrica 2*. Atena Kustannus 1997.
- Niskanen, Markku, ”Uralilaisen kieliperheen alkuperä fyysisen antropologian näkökulmasta”. *Muinaistutkija 4/1998*.
- Nunez, Milton, *The Early Settlement of Northern Fennoscandia*. Virkaanastujaisluento 1995.
- Nunez, Milton, ”Uusi katsaus Suomen asuttamismalliin”. *Itämerensuomi – eurooppalainen maa*. *Studia Historica Fenno-ugrica 2*. Atena Kustannus 1997.
- Nunez, Milton & Okkonen, Jari, ”Environmental Background for the Rise and Fall of Villages and Megastructures in North Ostrobothnia 4000 - 2000 cal BC”. *Dig it all. Papers dedicated to Ari Siiriäinen*. Helsinki 1999.
- Nunez, Milton & Taavitsainen, Jussi-Pekka, ”Keitä ja mistä?”. *Suomalaisten tarina 1. Heräämisen aika*. Jyväskylä 1993.
- Paulsen, Kirsten Berth, ”Den skånske birkeret”. *Scandia 44*. 1/1978.
- Pitkänen, Kari, ”Suomen väestön historialliset kehityslinjat”. *Suomen väestö*. Toim. Kari Pitkänen. Hämeenlinna 1994.
- Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Toim. Paul Fogelberg. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Helsinki 1993.
- Purhonen, Paula, ”Kristinuskon saapumisesta Suomeen”. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 106*. Vammala 1998.
- Salo, Unto, ”Häme ja Satakunta”. *Satakunta 18*. 1967.
- Salo, Unto, ”Satakunnan pronssikausi”. *Satakunnan historia 1, 2*. Rauma 1981.
- Salo, Unto, ”Pronssikausi ja rautakauden alku”. *Suomen historia 1*. Espoo 1984.
- Salo, Unto, ”Vanhempi roomalaisaika”. *Suomen historia 1*. Espoo 1984.

Salo, Unto, ”Aurajokilaakson pronssikautinen ja rautakautinen asutus”. *Tietoja, tulkintoja, kysymyksiä. Ihmisen maisema. Kirjoituksia yhteisön ja ympäristön muutoksesta Lounais-Suomen rannikolla*. Projektin ”Muuttuva miljö – muuttuva yhteisö” julkaisu. Turku 1995.

Sammallahti, Pekka, ”Language and Roots”. *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Orationes plenariae et conspectus quinquennales*. Jyväskylä 1995.

Schulz, Hans-Peter, ”Pioneerit pohjoisessa. Suomen varhaismesoliittinen asutus arkeologisen aineiston valossa”. *Suomen Museo* 1996.

Schulz, Hans-Peter, ”De tog skydd i Vargrottan”. *Popular arkeologi* 3/1998.

Schulz, Hans-Peter, ”Suomen varhaismesoliittisen pioneeriasutuksen alkuperästä”. *Muinaistutkija* 4/1998.

Suomen taloushistoria 3. Historiallinen tilasto. Toim. Kaarina Vattula. Helsinki 1983.

Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposium 17.–19.1.1980. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131. Helsinki 1984.

Taavitsainen, Jussi-Pekka, Hiekkanen, Markus & Oinonen, Markku, ”Keminmaan Valmarinniemen polttohautaukset”. *Ei kiveäkään kääntämättä*. Oulu 2009.

Taipale, Kalle & Saarnisto, Matti, *Tulivuorista jääkausiin. Suomen maankamaran kehitys*. Porvoo 1991.

Vahtola, Jouko, *Tornionlaakson ja Kemijokilaakson asutuksen synty*. Studia Historica Septentrionalia 3. Rovaniemi 1980.

Vahtola, Jouko, ”En gammal germansk invandring till Västra Finland i bynamnens belysning”. *Historisk Tidskrift för Finland* 3/1983.

Vahtola, Jouko, ”Muinaisuutemme mantereinen mahti”. *Kotiseutu* 1/1983.

Vahtola, Jouko, ”Väestöliikkeistä Suomessa uudella ajalla”. *Suku ja Tieto* 2. Suomen Sukututkimusseuran julkaisuja 38. Helsinki 1984.

Vahtola, Jouko, ”Kansanrunojen nimistön ja todellisen nimistön välisistä yhteyksistä”. *Historian Aitta* XX. Jyväskylä 1987.

Vahtola, Jouko, *Pohjois-Pohjanmaan rannikon asutuksen synty*. Studia Historica Septentrionalia 21. Oulu 1992.

Vahtola, Jouko, ”Saamelaisten esiintyminen Suomessa varhaishistoriallisten lähteiden ja paikan nimien valossa”. Ks. *Pohjan poluilla*.

Vahtola, Jouko, ”Savolaiset Pohjois-Suomen asuttajina”. *Faravid* 2002/26.

Vahtola, Jouko, *Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan unioniin*. Kolmas painos. Otava 2004.

Vahtola, Jouko, ”Majava pohjoisen varhaishistoriassa”. *Ei kiveäkään kääntämättä. Juhlakirja Pentti Koivuselle*. Oulu 2009.

Wiik, Kalevi, Itämerensuomalaisten kansojen ja kielten syntykysymyksiä. Käsikirjoite 1995.

Virrankoski, Pentti, *Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1600-luvulla*. Oulu 1973.

Virrankoski, Pentti, *Suomen historia 1*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2001.

Vuorela, Irmeli, ”Viljelytoiminnan alkua Suomessa paleoekologisen tutkimuksen kohteena”. *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Ekenäs 1999.